

FILIP TOMIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

MARIO STRECHA

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Izvorni znanstveni članak

UDK: 314.116-026.23(497.5Zagreb)"1867/1910"(091)

Zagreb raste.

Prilog poznavanju populacijskog razvoja Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća u komparativnoj perspektivi

Prilog se bavi fenomenom rasta stanovništva grada Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća, preciznije, u razdoblju između 1867. i 1910. godine. Pritom je važno naglasiti da se u prilogu rast stanovništva Zagreba u navedenom razdoblju nastoji prikazati u komparativnoj perspektivi, tj. uspoređujući ga sa rastom drugih gradova u Habsburškoj monarhiji. Prilog ujedno nastoji upozoriti na probleme koji se javljaju pri pokušaju statističke komparacije razvoja gradova Habsburške monarhije u drugoj polovici 19. stoljeća.

Ključne riječi: Austro–Ugarska, migracijska kretanja, porast stanovništva, prirodni prirast, Zagreb

Uvod

U historiografiji postoji visok stupanj suglasnosti o tome da je 1848. godina u Habsburškoj monarhiji označila epohalnu prekretnicu. Politički događaji i društveni pokreti, koji su kao međuovisne i nerazdvojne imperATIVE izvodili nacionalne programe i socio-ekonomsku liberalizaciju društva, usmjerili su nepovratno proces razvoja svih zemalja koje su činile Habsburšku monarhiju prema tipu društvenoga poretka kojega najčešće imenujemo pojmom "moderno građansko društvo". U sljedećih sedamdeset godina postojanja habsburškoga carstva spomenuti proces u toj se državnoj tvorevini odlikovao iznimnom heterogenošću, diskontinuiranošću i različitim interesima socijalnih slojeva, ipak pokazujući svugdje i neke temeljne zajedničke odrednice. Jedna od tih odrednica, neraskidivo vezana uz proces etabliranja "modernoga građanskoga društva", bila je urbanizacija. Grad postaje gravitacijskom točkom, političkom, kulturnom,

gospodarskom, a često i simboličkom i identifikacijskom mjerom svoje okoline, bilo uže lokalne, regionalne, nacionalne ili državne. Indikativni sudionik toga procesa bio je i grad Zagreb. Godine 1850. slobodni kraljevski grad Gradec formalno je bio ujedinjen s općinama Kaptol, Nova Ves i Vlaška te s pripadajućim selima Trnjani i Horvati, tvoreći od tada slobodni i kraljevski grad Zagreb.¹ Ujedinjenje Zagreba bilo je sukladno političkim posljedicama događaja 1848./49., koji su, prema mišljenju Roberta L. Whittinga, civilnu Hrvatsku od periferne pokrajine u okviru Ugarske pretvorili u samoupravno političko područje s izvršnom vlašću odgovornom banu i Saboru te funkcionalnim glavnim gradom.² Iako takva situacija nije dugo potrajala, zahvaljujući centralizacijskim nastojanjima bečkoga središta implikacije opisane političke transformacije bile su velike, omogućujući da se politički i geoprostorni koncept Trojedne kraljevine počne doživljavati kao jedinstvena povezana cjelina. Pri tome je u samoj jezgri te nove predodžbe stajala vizija Trojedne kraljevine sa Zagrebom kao svojim središtem.³ Naprosto, godina 1848. postala je definirajući element hrvatske nacionalne distinktivnosti,⁴ a Zagreb, koji je do tada bio samo jedan od hrvatskih gradova slične veličine i puko administrativno središte jedne krunovine, počeo se postupno razvijati u pravo hrvatsko središte⁵ (političko, ekonomsko, kulturno), prožimajući izgradnju hrvatskog nacionalnog projekta i urbanog projekta Zagreba kao "hrvatske metropole".⁶ Međutim, iako će tijekom čitavoga našega rada potrebno imati na umu politički, ekonomski, kulturni kontekst razvoja Zagreba kao središta, "srca" Trojedne kraljevine, odnosno, u stvarnosti primarno kao središta pokrajinske samoupravne jedinice Kraljevine Hrvatske i Slavonije; iako će valjati u podlozi proučavanih fenomena uvijek uzimati u obzir sredstva (politička, pravna, institucionalna, ideološka, simbolička, ekonomska) konstituiranja Zagreba kao nacionalnoga središta, cilj ovoga članka bit će raspraviti o određenim aspektima populacijskog razvitka grada u drugoj polovici 19. stoljeća i postaviti ih u komparativne odnose kako s populacijskim razvitkom pokrajine kojoj je Zagreb bio središte (Kraljevina Hrvatska i Slavonija), tako i s populacijskim razvitkom političko-administrativnih jedinica i odabranih gradova u čitavoj Monarhiji.

Naime, dok su osnovne putanje populacijskog razvoja Zagreba već istraživane i raspravljane, ovdje će od glavnog istraživačkog interesa biti pružiti presjek ključnih aspekata populacijskog razvoja u spomenutoj višeslojnoj komparativnoj perspektivi, i pružiti odgovore na ključna istraživačka pitanja: Kako situirati populacijski razvoj Zagreba u apsolutnim i relativnim broječanim odnosima prema populacijskom razvoju monarhijskih urbanih središta? Koje su temeljne odrednice vitalne statistike i migratornih

- 1 Tomislav Timet, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine: ekonomsko–historijska analiza*, Zagreb 1961, 1.
- 2 Robert L. Whitting, *Space, Place, and Nationalism: Constituting, Transmitting, and Contesting National Identity in the Urban Landscape of Zagreb*, Urbana, Illinois, 2011, neobjavljeni doktorski rad, 73.
- 3 R. L. Whitting, *Space, Place...*, 73.
- 4 R. L. Whitting, *Space, Place...*, 77.
- 5 Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb 2007, 18.
- 6 R. L. Whitting, *Space, Place...* ii.

kretanja promatranih gradova? Koje su komponente populacijskog kretanja najviše utjecale na porast stanovništva u promatranim gradovima? Kako se ta kretanja u urbanim područjima odnose prema populacijskim kretanjima na pokrajinskim razinama? Kakvu sliku nam u skladu s istraživanjem spomenutih fenomena iskazuju Zagreb, te pokrajina kojoj je bio glavnim gradom? Pri tome, poduzet ćemo napor što većeg metodološkog ujednačavanja populacijskih parametara, kako bismo na ograničenom prostoru pružili komparativni presjek ključnih fenomena populacijskog razvoja i iskazali potencijal za produbljenije analize pojedinih komponenti vitalne statistike, migracijskih kretanja, socijalnog i gospodarskog razvoja te njihovog historijskog konteksta.

Metodološki problemi

Tri su glavne sastavnice kretanja broja stanovnika na određenom teritoriju: prirodno i mehaničko kretanje stanovništva te eventualne promjene teritorijalnog opsega proučavanih jedinica. Građa koju ćemo u ovome članku koristiti sastoji se najvećim dijelom od objavljenih statističkih publikacija te pred istraživače postavlja nekoliko izazova, uvjetovanih činjenicom nejednake pokrivenosti količinom i kvalitetom podataka čitavog razdoblja druge polovice 19. stoljeća, a zatim i metodološkim razlikovanjima u prikazivanju i obradi podataka, kako u dijakronijskom (npr. neujednačenost metodoloških postupaka između sukcesivnih popisa stanovništva, ali i godišnjih serijalnih publikacija), tako i u sinkronijskom (neujednačenost metodoloških postupaka između statističkih ureda koji su nakon 1867. godine konstituirani u dvije polovice Austro-Ugarske) smislu.

Međutim, prije no što se osvrnemo na probleme prisutne pri istraživanju spomenutih glavnih sastavnica kretanja stanovništva, moramo objasniti koje smo kriterije postavili pri određivanju gradova podložnih našoj analizi. O problemu mjerila koja se koriste za određivanje "gradskog naselja" opširno je raspravljala Božena Vranješ-Šoljan u knjizi *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*. Gradovima se tako mogu definirati naselja prema kriteriju veličine, socijalne i ekonomske strukture i/ili funkcionalnog značaja za svoju okolinu.⁷ Može se, međutim, kao primarni kriterij za definiranje gradskog naselja uzeti i njegov pravni status, a upravo je taj kriterij vrijedio kao odlučujući u upravno-političkom uređenju austro-ugarskih zemalja, i posljedično, u publiciranim statističkim edicijama. Dakle, ističe B. Vranješ-Šoljan, gradskim se stanovništvom smatralo stanovništvo naselja koje je steklo pravni status grada, te istovremeno upozorava da su tu posrijedi bila povijesna mjerila koja nisu držala korak s porastom gradova.⁸ S problemom "ukorijenjenosti" prikazivanja statističkih podataka prema upravno-političkoj podjeli, koja nije u većini publikacija slijedila stvarni razvoj

7 Božena Vranješ-Šoljan. *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb 1991, 20–35.

8 B. Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova*, 40.

urbanih naselja susreli smo se i u ovom radu. Za određeni broj gradova, u obje polovice Carstva, koji su svoj izvanredni porast i značaj doživjeli upravo u drugoj polovici 19. stoljeća prvenstveno kao posljedicu industrijskog razvoja, teško je iznijeti podatke o ključnim aspektima vitalne statistike i migratornih kretanja, jer su u pravilu, zbog nepostojanja odgovarajućeg pravnog statusa, ti gradovi statistički i dalje bili inkorporirani u šire podatke o kotarevima kojima su pripadali. Ipak, za potrebe naše analize, u kojoj je namjera bila populacijski razvoj Zagreba usporediti s odabranim gradovima u Monarhiji, smatramo da je bilo dovoljno ilustrativno izdvojiti dva kriterija odabira. Za cislajtanski dio Monarhije, u usporedbu smo uzeli krunovine zastupljene u Carevinskom vijeću i njihove glavne gradove.⁹ U transljajtanskom dijelu Monarhije u analizi smo izdvojili Ugarsku te Hrvatsku i Slavoniju, a unutar njih tzv. municipalne gradove, koji su bili samoupravne jedinice, pravno izjednačene sa županijama, te su kao takvi bili statistički izdvajani u serijalnim publikacijama. Takav prilično širok obuhvat gradova na području čitave Monarhije, smatramo da daje dovoljno reprezentativnu sliku populacijskog razvoja Zagreba na različitim razinama (pokrajinskoj, ugarskoj i monarhijskoj).

Diktat raspoloživih izvora, kao što smo već nagovijestili, nastavlja se i po pitanju istraživanja osnovnih sastavnica populacijskog razvitka gradova. Tako se, što se tiče vitalne statistike, a tu prvenstveno mislimo na statistiku nataliteta i mortaliteta stanovništva, suočavamo s ograničenim vremenskim rasponom tih podataka te određenim metodološkim neujednačenostima. Pod prvim mislimo na činjenicu da se serijalni podaci o natalitetu i mortalitetu pravno definiranih gradskih naselja počinju u statističkim publikacijama pojavljivati 1870–ih godina, a mogućnost njihove pune komparacije počinje od 1880. godine. Drugo, relativne stope nataliteta i mortaliteta, ključne za mogućnosti usporedbe, računane su ovisno o publikacijama i pojedinim razdobljima na različite načine. Tako one ovise o metodi izračunavanja procjene godišnjeg broja stanovništva u određenim teritorijalnim jedinicama između dvaju popisa stanovništva, o tome izračunavaju li se relativne stope apsolutnih brojeva na temelju procijenjenog stanovništva na kraju ili u sredini pojedine godine, kao i o tome uzima li se u obzir cjelokupno stanovništvo (civilno i vojno) ili samo civilno stanovništvo. Kako bismo pokušali ujednačiti kriterij izračunavanja spomenutih stopa, u ovome radu odlučili smo se preuzeti metode izračuna koje su korištene u *Statističkom godišnjaku Kraljevina Hrvatske i Slavonije I i II* i u ediciji *Ungarische Statistische Mitteilungen*, broj 46 (*Bewegung der Bevölkerung der Länder der Ungarischen Heiligen Krone in den Jahren 1901–1910*). Te metode izračuna bazirale su se na tzv. Bertillonovoj metodi, a za njihovu operacionalizaciju potrebno je imati podatke dvaju popisa stanovništva te podatke o

9 Doduše, i tu smo napravili nekoliko modifikacija, baziranih i na suvremenim statističkim klasifikacijama teritorija. Tako ćemo kao jedinstvenu statističku cjelinu prikazati Austrijsko primorje (Trst, Gorica, Gradiška i Istru) te Tirol i Voralberg. Što se tiče glavnih pokrajinskih gradova, u analizu nažalost nismo uvrstili Zadar, zbog toga što se on u statističkim publikacijama ne prikazuje kao zaseban grad, nego je uvijek povezan sa svojom širom okolicom.

rođenima i umrlima za određenu teritorijalnu jedinicu na godišnjoj bazi između dvaju popisa. Također, važno je napomenuti da smo podatke, sukladno ovim dvama edicijama, izračunavali u odnosu na cjelokupno (civilno i vojno prisutno stanovništvo), što je sa sobom povlačilo određene probleme kojih ćemo se morati podrobnije dotaknuti pri samoj analizi podataka.

Još veći problemi nastaju pri pokušaju analiziranja migratornih kretanja. Ovdje dolazimo do poteškoća pribavljanja pouzdanih serijalnih podataka pa se moramo osloniti na osnovne spoznaje iscrpive iz periodičnih popisa stanovništva. To su podaci o razlici između ukupnog porasta stanovništva i porasta koji je isključivo baziran na prirodnom prirastu, kao i podaci o "rodnom kraju" stanovništva.

Naposljetku, za populacijski razvitak gradova vrlo su bitne i promjene teritorijalnog opsega gradova. Dok taj element na pokrajinskoj razini od 1860–ih godina u Habsburškoj monarhiji nije igrao veliku ulogu (uz iznimku pripajanja Vojne krajine Hrvatskoj i Slavoniji te užoj Ugarskoj), on je izrazito bitan za porast stanovništva gradova te često stvara nemale poteškoće u istraživanju ostalih parametara populacijskog razvitka gradova i otežava njihovu komparabilnost. Naime, širenje gradova i teritorijalno obuhvaćanje okolice pod svojim pravnim statusom, izrazito otežava procjene relativnih stopa vitalnih kretanja stanovništva, isto kao i migracijske komponente. Jednako tako, statističke publikacije nejednako tretiraju okolice gradova, koje često već praktički funkcioniraju kao gradska predgrađa, pa se tako primjerice, statistički, Trst uvijek prikazuje zajedno sa svojom okolicom, ali ne i Prag. Posljedica jest da se u potonjem iskazuje vrlo mali porast stanovništva u drugoj polovici 19. stoljeća u odnosu na ostale gradove, što se mijenja pripišemo li mu naselja koja funkcioniraju kao njegova predgrađa. Naprosto, organski razvoj nekih gradova prema svojoj okolini verificirao se i pravnim obuhvaćanjem tih naselja pod teritorij grada (tako npr. Beč kontinuirano i pravno obuhvaća sve širi teritorij), dok kod drugih gradova to nije bio slučaj. Na kraju treba dodati i da uz sve navedene poteškoće iščitavanja i analiziranja statističkih podataka za područja gradskih naselja, u obzir treba uzeti i različite podatke koje nam pružaju različiti izvori. Statističko prikupljanje podataka nije savršeno, a iako se takvim prikazuje, nije niti posve egzaktno. Ono to, pogotovo u smislu potpune točnosti apsolutnih brojeva niti ne treba biti. Važnije je statističkom tehnikom dobiti pouzdane relativne odnose, otkriti "normalne" distribucije različitih populacijskih fenomena, koje će se sredstvima i tehnikama upravljanja i vladanja, analizom, refleksijom, kalkulacijom, pokušati svesti na prihvatljivu normalnost, na poželjnu normu populacijskih fenomena.¹⁰ U tom smislu, ovaj rad nije samo opisivanje i analiziranje realiteta populacijskog razvitka habsburških pokrajina i odabranih gradova u definiranom vremenskom razdoblju, nego je ujedno i pokušaj svjedočanstva o tome kako se na području Habsburške monarhije razvijala statistička klasifikacija stanovništva (u ovom slučaju ograničena na područje vitalne statistike i migracijskih kretanja), koji su klasifikacijski parametri i njihove kategorije

¹⁰ Michel Foucault, *Security, Territory, Population. Lectures at the College de France 1977–1978*, New York 2009, 63.

smatrani važnima i nužnima za reprezentiranje populacije te refleksivan odnos i djelovanje prema reprezentiranim fenomenima od strane različitih razina vlasti.

Porast, aglomeracija i gustoća stanovništva

Prema popisu stanovništva provedenom 1857. godine, koji se ujedno smatra i prvim općim popisom stanovništva provedenim na valjanoj metodološkoj osnovi,¹¹ Habsburška monarhija imala je 32 618 002 stanovnika.¹² Dvanaest godina kasnije, pri sljedećem popisu stanovništva, sada već u okviru Austro–Ugarske, popisano je bilo 35 812 307 stanovnika,¹³ dok je zadnjim popisom za postojanja Monarhije, provedenim 1910, bilo utvrđeno 49 508 227 prisutnih stanovnika¹⁴ na području Austro–Ugarske. Dakle, između 1869. godine, kada je već bila utvrđena teritorijalno-administrativna podjela Austro–Ugarske (pri čemu će se do kraja Monarhije još jedino mijenjati status Vojne krajine, čiji dijelovi će u idućih dvanaest godina biti pripojeni Hrvatskoj i Slavoniji, odnosno Ugarskoj, a 1878. bit će okupirana Bosna i Hercegovina, koju kao jedinicu posebnoga statusa nismo obuhvatili analizom u ovome radu) i 1910. godine, stanovništvo Monarhije poraslo je 38,2%. Pogledamo li u istom razdoblju porast na razini pokrajina dobivamo sljedeće podatke:

Tablica 1. Porast stanovništva pokrajina

Pokrajina	Razdoblje 1869-1910. (%)
Donja Austrija	77,4
Gornja Austrija	15,8
Salzburg	40,2
Štajerska	26,9
Koruška	17,3
Kranjska	12,8
Austrijsko primorje	48,8
Tirol i Voralberg	23,3
Češka	31,7
Moravska	30

11 B. Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova*, 78.

12 *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. October 1857*, Wien 1859. Treba napomenuti da je to broj stanovnika bez pokrajina Lombardije i Venecije, koje su do 1859. bile dijelom Habsburške monarhije te je u njima 1857. bilo popisano 5 136 854 stanovnika.

13 *Bevölkerung und Viehstand der im Reichsrath Vertretenen Königreiche und Länder dann der Militärgränze nach der Zählung vom 31. December 1869, I. Heft*, Wien 1871; *Schluss – Ergebnisse der Volkszählung vom Jahre 1869–1870*, Budapest 1871.

14 *Österreichische Statistik, Neue Folge, I. Band, I. Heft* (ÖS, NF, 1/1). (Wien 1912); *Ungarische Statistische Mitteilungen, Neue Serie, Band 42* (USM, NS, 42) (Budapest 1912).

Pokrajina	Razdoblje 1869-1910. (%)
Šleska	47,5
Galicija	47,4
Bukovina	55,8
Dalmacija	41,3
Ugarska	34,7
Hrvatska i Slavonija	42,4

Izvor: *Bevölkerung und Viehstand...1869, I. H.; Schluss - Ergebnisse...1869-1870; ÖS, NF, 1/1; USM, NS, 42*

Izdvojimo li, međutim, samo porast stanovništva gradova koje smo u našem radu uzeli u analizu, tada je on u razdoblju 1869–1910. iznosio 141,3%. Taj podatak uspješno nam ilustrira koliko je brži i jači bio porast stanovništva gradova u odnosu na porast ukupnog stanovništva u Austro–Ugarskoj u posljednjih pola stoljeća njezina postojanja. Kada pri tome iznesemo podatke za sva 44 analizirana grada, onda dobivamo sljedeću tablicu:

Tablica 2. Porast stanovništva gradova 1869.-1910. (%)

Zagreb	298	Troppau	85,2
Budimpešta	246	Ljubljana	84,7
Innsbruck	225,9	Komarom	82,3
Beč	221,2	Osijek	82
Krakov	204,8	Salzburg	78
Rijeka	178,5	Novi Sad	75,7
Czernowitz	157,1	Zemun	70,5
Lemberg	136,6	Brno	70,4
Cluj	130,5	Szeged	68,6
Temišvar	125,2	Požun	68,1
Oradea	123,6	Subotica	68
Linz	122,1	Kecskemet	62,2
Győr	121,1	Szekeşfehervar	61,5
Pecs	108,8	Sopron	60,8
Košice	103,3	Pančevo	55,2
Maros Vasarhely	101,2	Prag	41,9
Debreczen	101,1	Vršac	29,7
Arad	93	Hodmezo Vasarhely	27
Szatmar Nemeti	90,1	Varaždin	26,1
Klagenfurt	89,1	Sombor	25,9
Graz	87,1	Baja	16,1
Trst	86,4	Selmeczbanya	8,2

Izvor: *Bevölkerung und Viehstand...1869., I. H.; Schluss - Ergebnisse...1869 - 1870.; ÖS, NF, 1/1; USM, NS, 42*

Iz tabličnih podataka upada u oči podatak da je u razdoblju koje promatramo stanovništvo Zagreba od svih analiziranih gradova najviše poraslo, gotovo 300%. Iako je Zagrebu 1900. površina udvostručena (s 33 na 67 km²), to nije dramatično utjecalo na povećanje stanovništva grada. Naime, prema popisu stanovništva 1900. Zagreb je imao 61 002 stanovnika, od čega je na novo pripojena područja (to su bili 40. kotar Laščina i 41. kotar, kojega su činili Žitnjak, dijelovi Borongaja, Maksimir, Vukomerc i Petruševac) otpadalo 2 456 stanovnika.¹⁵ To je bio niži porast stanovništva putem teritorijalnog proširenja nego što je bio slučaj kod mnogih drugih gradova, pa je glavni razlog iznimnog povećanja stanovništva Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća ležao, kao što ćemo i kasnije vidjeti, prvenstveno u doseljavanju stanovništva te, u manjoj mjeri, u prirodnom prirastu. Iako je Zagreb bilježio solidne stope porasta stanovništva i u prva dva desetljeća po ujedinjenju u jedinstveni grad (1851–1857. 16,8%; 1857–1869. 19,2%), pravo ubrzanje porasta stanovništva upravo je počeo bilježiti nakon 1869. godine, što se poklopilo s njegovim postavljanjem u ulogu središta samoupravne jedinice Kraljevine Hrvatske i Slavonije unutar Kraljevine Ugarske. Iako je ta samouprava bila uvelike ograničena i priječila je Zagreb da, poglavito u gospodarskom aspektu, postane potpuno funkcionalno središte pokrajine kojoj je bio glavni grad, određeni atributi i u gospodarskom (poput gradnje nekih željezničkih spojeva ranih 1860-ih), ali još više u političkom, institucionalnom, upravnom, pravnom i kulturnom smislu, postepeno su pribavljali Zagrebu status nacionalno definiranog središta, potakli su njegov razvoj i činili ga privlačnim faktorom za priljev novog stanovništva. Uostalom, početkom 1850-ih, Zagreb nije bio niti među pedeset najvećih gradova Monarhije, dok je 1910. bio četrnaesti grad prema broju stanovnika u čitavoj Austro-Ugarskoj i peti grad prema broju stanovnika u Ugarskoj. Iskazani porast stanovništva ne znači da je Zagreb u razdoblju 1869–1910. imao relativno najveći porast stanovništva od svih gradova u Monarhiji. Nekoliko gradova zabilježilo je porast stanovništva sličan ili čak i viši od Zagreba, ali to su uglavnom bili gradovi s manjim apsolutnim brojem stanovnika od Zagreba, koji su svoj izniman rast temeljili na razvoju određene gospodarske, najčešće industrijske grane, ili zahvaljujući svojem strateškom položaju važnom za vojsku (npr. Pula ili Przemysl u Galiciji). Svojevrsnu iznimku koju ovdje valja spomenuti činio je Plzeň, koji je u drugoj polovici 19. stoljeća izrastao u važan industrijski grad, što je pratio visok porast stanovništva, a 1910. godine imao je nešto malo više popisanih stanovnika od Zagreba (80 343)¹⁶.

Vratimo li se tablici, vidjet ćemo da su ipak, uz gradove čiji je porast bio presudno uvjetovan njihovom specifičnom gospodarskom, vojnom ili prometnom funkcijom,

15 *Glavni rezultati popisa žiteljstva od 31. prosinca 1900. u slob. i kralj. glavnom gradu Zagrebu*

16 *Österreichisches Statistisches Handbuch*, Jahrgang 30 (1911) (Wien 1912), 14; detaljnije o tipologiji gradova, njihovim primarnim funkcijama i povezanošću s porastom stanovništva donosi Renate Banik-Schweitzer, „Der Prozess der Urbanisierung“, *Die Habsburgermonarchie*, Band IX (Soziale Strukturen), 1. Teilband (Von der Feudal-Agrarischen zur Bürgerlich-Industriellen Gesellschaft), Teilband 1/1 (Lebens- und Arbeitswelten in der Industriellen Revolution, Wien 2010, 185–232.

najveći relativni porast stanovništva bilježile velike metropole ili gradovi koji su priskrbili značaj kao regionalna i nacionalna politička, društvena i kulturna središta. Kategoriji metropola pripadaju Beč, kao uvjerljivo najmnogoljudniji grad Monarhije, i Budimpešta, čiji su relativni porasti stanovništva bili iznimni, ali i Prag, čiji je porast, iščitava li se iz tablice, bio ispodprosječan. Međutim, to je posljedica metodološkog problema. Naime, upravno-teritorijalni obuhvat grada Praga nije se mnogo širio u drugoj polovici 19. stoljeća, te tom gradu nisu pripisivana njegova brže rastuća predgrađa, koja su zapravo već bila funkcionirala kao organski dio grada. Pogledamo li ipak neke druge tipove izvora, poput gospodarske statistike, tada ćemo primijetiti da je Prag 1910. godine imao, zajedno sa svojim predgrađima 504 571 stanovnika (dok je prema podacima samo za grad imao te iste godine 223 741 stanovnika), a 1869. oko 198 643 stanovnika, što bi značilo da je u razdoblju između ta dva popisa relativan porast njegovog stanovništva iznosio mnogo značajnijih 154%.¹⁷ Osim Beča, Budimpešte i Zagreba, izračuni pokazuju i porast stanovništva viši od 200% u Krakovu i Innsbrucku. Krakov je, kao i Zagreb bio vrlo važno regionalno središte, koje je sa sobom nosilo i značajan politički i simbolički nacionalni kapital,¹⁸ dok potonje nije igralo toliku bitnu ulogu kod Innsbrucka, koji je, međutim, ipak bio važno regionalno središte u pokrajinama koje nisu obilovale gustom mrežom većih gradova. Pri tome treba naglasiti da je u oba slučaja, veću ulogu u povećanju stanovništva oba ova grada, nego što je to bio slučaj u Zagrebu, igralo njihovo teritorijalno proširenje u prvom desetljeću 20. stoljeća, iako su, s druge strane, oba grada imala, kao što ćemo vidjeti prema gustoći stanovništva, značajno manju površinu od Zagreba.

Važna regionalna središta, čiji se broj stanovnika u četiri desetljeća više nego udvostručio bili su i Linz, Lavov (Lvov) i Černovice (Czernowitz) u cislajtanskom dijelu, kao i Cluj i Temišvar u transljajtanskom dijelu Monarhije. Uz njih, visoki porast, dijelom i kao rezultat prometnog položaja u ugarskom dijelu Monarhije, ostvarila je Oradea,¹⁹ kao i važna industrijska i prometna središta na sjeverozapadu (Győr) i jugu (Pecs) Ugarske, a izniman porast, u svojstvu glavne trgovačke luke Ugarske zabilježila je i Rijeka. S druge strane, ispodprosječan porast gradskog stanovništva pokazivala je većina gradova u jugoistočnom i sjeveroistočnom dijelu Ugarske, velikim dijelom oslonjena na poljoprivrednu produkciju i prehrambenu industriju kao glavne poluge razvoja. Također, ti gradovi imali su znatno drugačiju strukturu od većine gradova u zapadnom dijelu Ugarske, a pogotovo od gradova u cislajtanskom dijelu Monarhije, te su ih obilježavale izuzetno velike površine i svojevrsni mješoviti urbano-ruralni tipa naselja.

Što se preostala tri grada u statusu municipalnih gradova u Hrvatskoj i Slavoniji tiče, lako je primijetiti njihovo zaostajanje u relativnom porastu stanovništva za

17 Pod praškim predgrađima razumijevala su se naselja Wyšehrad, Holešovic – Bubna, Karolinenthal, Smichow, Königliche Winberge i Žižkow. Korišteni izvori su: *Statistische Handbuch der Königlichen Hauptstadt Prag und der Vororte*, Prag 1881, 19 i 35; *ÖS, NF 3/1*, 14–15.

18 Usp. R. Banik–Schweitzer, *Der Prozess...* 188.

19 R. Banik–Schweitzer, *Der Prozess...*, 189.

Zagrebom. Dok je još početkom 1850-ih Zagreb bio neznatno veći brojem stanovnika od tih gradova, a 1869. imao je gotovo dva puta manje stanovnika od ta tri grada objedinjenih zajedno, 1910. Osijek, Zemun i Varaždin uzeti zajedno nisu dosegali brojem stanovnika niti 80% stanovništva Zagreba. Dok je Karlovac, doduše, primarno zbog inkorporiranja nekoliko okolnih općina u svoj sastav početkom 20. stoljeća, prestigao brojem stanovnika Varaždin, približivši se Zemunu, od sva ova tri municipalna grada u razdoblju 1869–1910. relativni porast stanovništva bio je viši u Mitrovici (117,3%) i u Brodu (201,8%),²⁰ čiji je izvanredan porast stanovništva bio uvjetovan položajem toga grada koji mu je omogućio da postane važno željezničko čvorište. U Hrvatskoj i Slavoniji je tako 1910. godine u osam gradova²¹ s brojem stanovnika većim od 10 000 živjelo 7,7% njezinog ukupnog stanovništva. Iako je to, primjerice, u odnosu na četiri desetljeća ranije bilo više nego dvostruko (1869. u gradovima iznad 10 000 živjelo je 3,3% stanovništva Kraljevine), udio stanovništva u gradovima iznad 10 000 stanovnika bio je među najnižima u Monarhiji, što možemo zorno vidjeti iz Tablice 3.

Tablica 3. Stanovništvo u gradovima iznad 10 000 stanovnika (%)

	1869.	1910.
Donja Austrija	46,7	61,5
Gornja Austrija	6	13
Salzburg	13,3	16,9
Štajerska	8,3	13,2
Koruška	4,5	11,1
Kranjska	4,8	7,9
Austrijsko primorje	35,4	37
Tirol i Voralberg	3,8	13,4
Češka	6,6	20,3
Moravska	7,4	16,4
Šleska	5,3	14,6
Galicija	5,4	11,7
Bukovina	6,6	15,7
Dalmacija		7,4
Ugarska	11,3	18,8
Hrvatska i Slavonija	3,3	7,7

Izvor: *Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1873.*(SJ) (Wien, 1876), 15 - 18.; *Österreichisches Statistisches Handbuch*(ÖSH), 1912.(Wien, 1913), 14.; *Ungarisches Statistisches Jahrbuch* (USJ), Neue Folge (NF). I., 1893. (Budapest, 1894), 18 - 20.; USJ, NF, XVIII., 1910. (Budapest, 1912), 13 - 14.; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II.* (SGKHS) (Zagreb, 1917), 4, 7.

20 *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, Zagreb 1917.

21 Uračunali smo tu uz šest naselja koja su imala status grada (Zagreb, Osijek, Varaždin, Zemun, Karlovac, Mitrovica) i sjedište Srijemske županije Vukovar te trgovište Rumu.

Želimo li vidjeti udio stanovništva glavnih gradova pokrajina, kako među gradovima s više od 10 000 stanovnika u tim pokrajinama, tako i među ukupnim stanovništvom pokrajina, uspoređujući 1869. i 1910. godinu, pogledajmo Tablice 4 i 5.

Tablica 4. Udio stanovništva glavnog pokrajinskog grada u stanovništvu gradova s više od 10 000 stanovnika u pokrajini

	1869.	1910.
Donja Austrija	97,9	93,6
Gornja Austrija	69,5	61,1
Salzburg	100	100
Štajerska	86,3	79,5
Koruška	100	66
Kranjska	100	100
Austrijsko primorje	57,9	69,4
Tirol i Voralberg	48,9	36,2
Češka	57,9	36,6
Moravska	49,6	29,3
Šleska	60,8	27,8
Galicija	46,3	38
Bukovina	100	69,4
Dalmacija		29,3
Ugarska	16,6	26,1
Hrvatska i Slavonija	34,4	41,7

Izvor: SJ, 1873, 15-18; ÖSH, 1912, 14; *USJ*, NF, I, 1893, 18-20; USJ, NF, XVIII, 1910, 13-14; SGKHS II, 4, 7

Tablica 5. Udio stanovništva pokrajinskog glavnog grada u stanovništvu pokrajine (%)

	1869.	1910.
Donja Austrija	45,8	57,5
Gornja Austrija	4,1	8
Salzburg	13,3	16,9
Štajerska	7,1	10,5
Koruška	4,5	7,3
Kranjska	4,8	7,9
Austrijsko primorje	20,5	25,7
Tirol i Voralberg	1,8	4,9
Češka	3,9	7,5
Moravska	3,7	4,8
Šleska	3,2	4,1
Galicija	2,5	4,5
Bukovina	6,6	10,9
Dalmacija		2,2

	1869.	1910.
Ugarska	1,9	4,8
Hrvatska i Slavonija	1,1	3

Izvor: *SJ*, 1873, 15-18; *ÖSH*, 1912, 14; *USJ*, NF, I, 1893, 18-20; *USJ*, NF, XVIII, 1910, 13-14; *SGKHS II*, 4, 7.

U sve tri gornje tablice se prema stupnju stanovništva koje živi u gradovima izdvaja Donja Austrija, i to poglavito zbog utjecaja Beča. S obzirom da za važnost i položaj Beča nije toliko relevantan omjer prema pokrajini kojoj je administrativno pripadao i bio joj središtem, zanimljivo je vidjeti da je i u kompleksu austrijskih Nasljednih zemalja²² on apsolutno dominirao. Dok je u tim pokrajinama uzetima zajedno stanovništvo u gradovima s više od 10 000 stanovnika činilo 1869. 21,2%, a 1910. 34,3% stanovništva, bečko stanovništvo je u ukupnom stanovništvu gradova s iznad 10 000 stanovnika činilo 1869. 68,1% stanovništva (i 14,4% ukupnog stanovništva austrijskih Nasljednih zemalja), a 1910. 66,1% stanovništva (i 22,7% ukupnog stanovništva tih pokrajina). I u čitavom cislajtanskom dijelu Monarhije (“Zemljama zastupanima u Carevinskom vijeću”), koje je 1910. brojilo više od 28 i pol milijuna stanovnika, stanovništvo Beča je po popisu te godine imalo udio od 7,1%, što je znatno više nego što je Budimpešta, kao središte transljajtanskog dijela imala u odnosu na stanovništvo uže Ugarske (4,8%) i čitave Kraljevine Ugarske (4,2%).

Iz tablica primjećujemo da je usprkos porastu udjela stanovništva u gradovima iznad 10 000 stanovnika u ukupnom stanovništvu Hrvatske i Slavonije, taj porast bio među slabijima u usporedbi s ostalim pokrajinama Monarhije, a iako je Zagreb, kao što smo imali prilike vidjeti, pripadao skupini gradova koji su 1869–1910. imali najviši relativni porast stanovnika u Monarhiji, on još uvijek svojom aglomeracijom stanovništva nije toliko dominirao unutar pokrajine. S druge strane, iznimno se u tom razdoblju povisio udio stanovništva Zagreba u odnosu na ostale gradove s više od 10 000 stanovnika. Hrvatska i Slavonija tu je karakteristiku dijelila jedino s pokrajinom Austrijsko primorje uzetom zajedno (zapravo to je cjelina koju su bili činili Trst s okolicom, Gorica, Gradiška i Istra), u kojoj je dominirala razvojem najvažnija austrijska luka Trst, i Ugarskom, u kojoj je svojim političkim, gospodarskim i kulturnim središnjim značajem u odnosu na razvoj ostalih urbanih naseobina dominirala Budimpešta. Sve izraženija dominacija Zagreba u Hrvatskoj i Slavoniji svjedoči, pak, o važnosti njegovog položaja kao središta jedne samoupravne jedinice, ali implicira i razvojne probleme Hrvatske i Slavonije te njezin izrazito neravnomjeran urbani razvoj ukazuje na kaskanje za glavnim obilježjima, prvenstveno gospodarskim, modernizacijske putanje.

Prije no što se posvetimo glavnim čimbenicima povećanja stanovništva u gradovima, moramo se osvrnuti i na element koji smo se usputno dotaknuli u dosadašnjoj analizi, a tiče se gustoće stanovništva u gradovima.

22 Pokrajine Donja i Gornja Austrija, Salzburg, Štajerska, Koruška, Kranjska, Austrijsko primorje, Tirol i Voralberg.

Tablica 6. Gustoća stanovništva gradova 1910.

Prag	10654	Pecs	702
Brno	7396	Komarom	698
Beč	7308	Arad	564
Graz	6899	Osijek	551
Lemberg	6441	Košice	470
Klagenfurt	4819	Cluj	375
Budimpešta	4538	Zemun	307
Krakov	4467	Szekesfehervar	305
Salzburg	4021	Sopron	263
Innsbruck	3800	Baja	242
Linz	3768	Novi Sad	211
Troppau	2797	Varaždin	200
Rijeka	2490	Szatmar Nemeti	191
Trst	2416	Pančevo	184
Czernowitz	1502	Selmeczbanya	173
Oradea	1337	Szeged	145
Ljubljana	1192	Vršac	139
Zagreb	1180	Sombor	99
Požun	1043	Subotica	97
Temišvar	854	Debreczen	97
Győr	820	Hodmezo Vasarhely	82
Maros Vasarhely	751	Kecskemet	77

Izvor: ŐS, NF, 1/1; USM, NS, 42

Pogledamo li gornju tablicu, zorno ćemo se osvjedočiti u heterogenost gradskih struktura na području Monarhije ili, bolje rečeno, razdjelnicu koja je obilježavala tipove gradskih naselja u zapadnoj i istočnoj polovici Carstva. Cislajtanski gradovi tako su uglavnom bili karakterizirani klasičnom strukturom gusto naseljenog grada, koji je predstavljao uže ili šire upravno središte i nositelja zanimanja koja su pripadala sekundarnom i tercijarnom gospodarskom sektoru.

Iako u ovome članku to nije dio analize, koja bi zahtijevala zasebnu studiju, gradovi u Ugarskoj ostali su mnogo većih površina, disperziranijeg stanovništva i gotovo u pravilu s višim udjelima agrarnog stanovništva od gradova u zapadnoj polovici Carstva. Dapače, u mnogim gradovima jugoistočne i sjeveroistočne Ugarske agrarna djelatnost ostala je prevladavajuća. U takvoj konstelaciji, Budimpešta se očito izdvajala kao grad koji je proživljavao rapidne promjene i postajao neizbježna središnja nacionalna točka orijentacije periferije. Uz nju, i Rijeku, koja je imala specifičan politički, geografski i gospodarski položaj unutar Ugarske, jedini gradovi koji su 1910. bilježili gustoću stanovništva višu od 1 000 stanovnika/km², bili su Oradea, Požun i Zagreb, kao važna regionalna središta. Pri tome, Zagreb je jedini od tih gradova doživio značajnije

proširenje svojeg teritorija (1900.), bez kojega bi mu, primjerice, 1900. gustoća iznosila 1774 stanovnika/km². Ostali gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji imali su relativno nisku gustoću stanovništva, ostajući nevelikim gospodarskim središtima skromnog dosega na okolicu.

Prirodni prirast stanovništva

Komponente prirodnog prirasta (kretanje nataliteta i mortaliteta) odabranih gradova Austro–Ugarske nastojat ćemo u ovome poglavlju analizirati u usporedbi s regionalnim obilježjima i uzimajući u obzir metodološke nesavršenosti dostupnih nam izvora. Upravo zbog potonjeg ovdje smo se odlučili na serijalno izračunavanje i prikazivanje nataliteta i mortaliteta između 1880. i 1910. godine, jer nam to razdoblje pruža najpotpuniju mogućnost usporedbe. Izračunamo li u spomenutom razdoblju stope nataliteta i mortaliteta za čitavu Austro–Ugarsku, primjećujemo visoke prosječne stope nataliteta, koje su, međutim, tijekom tri desetljeća bilježile stalno umjereno opadanje (1881–1890. 36,7‰, 1891–1900. 36,1‰, 1901–1910. 34,4‰)²³, što je utjecalo i na stalno povećavanje prirodnog prirasta stanovništva (1881–1890. 8‰, 1891–1900. 9,3‰, 1901–1910. 10,6‰). Naime, relativno visoke stope mortaliteta u usporedbi s državama zapadne Europe²⁴ opadale su brže od stopa nataliteta (1881–1890. 28,7‰, 1891–1900. 26,8‰, 1901–1910. 23,8‰), pa je Austro–Ugarska u cjelini pokazivala krajem 19. i na početku 20. st. obilježja demografskog kretanja koja su se poklapala s prvom fazom u teoriji demografske tranzicije u kojoj stope mortaliteta opadaju brže od stopa nataliteta. Ta obilježja, uz određene manje iznimke, vidljiva su i prema pokrajinskim rezultatima kretanja stopa nataliteta i mortaliteta 1881–1910.

Tablica 7. Natalitet i mortalitet stanovništva prema pokrajinama Austro–Ugarske monarhije (‰)

1881. - 1890.			1891. - 1900.			1901. - 1910.		
Pokrajina	Natalitet	Mortalitet	Pokrajina	Natalitet	Mortalitet	Pokrajina	Natalitet	Mortalitet
Donja Austrija	34,8	28,4	Donja Austrija	32,7	23,9	Donja Austrija	28	19,8
Gornja Austrija	30,6	27,1	Gornja Austrija	31,3	25,4	Gornja Austrija	30,2	22,9
Salzburg	29,6	26,8	Salzburg	31	25,8	Salzburg	31,2	22,6
Štajerska	30,3	25,6	Štajerska	30,5	24,4	Štajerska	29,7	22,3

23 U usporedbi s odabranim zapadnim europskim zemljama u razdoblju 1881–1890. Austro–Ugarska je uz Italiju, Nizozemsku i Njemačku imala najvišu stopu nataliteta u tom desetljeću (iznad 35‰), dok su se, primjerice, Velika Britanija, Danska, Belgija približavale 30‰, a Švedska, Švicarska i Francuska već su bile ispod te granice. *Die Natalitäts und Mortalitäts Verhältnisse der Ungarischer Städte in den Jahren 1878–1895*, Budapest und Berlin 1897, 9.

24 *Die Natalitäts und Mortalitäts...*, 22.

1881. - 1890.			1891. - 1900.			1901. - 1910.		
Pokrajina	Natalitet	Mortalitet	Pokrajina	Natalitet	Mortalitet	Pokrajina	Natalitet	Mortalitet
Koruška	31,9	26,6	Koruška	31,7	25,7	Koruška	31,8	23,8
Kranjska	36,1	28,3	Kranjska	35,7	27,4	Kranjska	34,4	24,4
Austrijsko primorje	36,5	28,2	Austrijsko primorje	35,1	26,9	Austrijsko primorje	35,9	23,9
Tirol i Voralberg	28,9	25,4	Tirol i Voralberg	29	24,2	Tirol i Voralberg	30,4	22
Češka	37,1	28,7	Češka	35,4	25,6	Češka	31,3	21,8
Moravska	37,1	29,1	Moravska	36,4	26,3	Moravska	34	23
Šleska	37,5	29,3	Šleska	39,3	27,6	Šleska	37,5	24,4
Galicija	44,2	32,9	Galicija	44,2	29,7	Galicija	41,7	26,1
Bukovina	46,4	34	Bukovina	43,3	29,2	Bukovina	40,5	26,7
Dalmacija	38,3	25,4	Dalmacija	39,5	25,4	Dalmacija	38	24,4
Ugarska	43,9	32,6	Ugarska	40,4	29,6	Ugarska	36,7	25,5
Hrvatska i Slavonija	44,3	30,9	Hrvatska i Slavonija	41,6	31,7	Hrvatska i Slavonija	39,8	26,9

Izvor: *ÖS*(5/1;8/2;12/2;13/4;18/1;21/3;25/1;28/1;31/3;37/1;38/3;46/2;49/2;52/2;54/1;55/3;62/3;67/1;72/1;73/3;79/1;84/1;84/3;86/1;88/1;88/3;92/1; *USJ*, NF (I.,II.,IV.,V.); *USM*, NF, V.; *USM*, NS, 46.; *Statistički godišnjak zemalja ugarske krune* (1895., 1898., 1899., 1900., 1901.)

Iz tablice raspoznavamo da su u čitava tri promatrana desetljeća pokrajine koje su najvećim svojim dijelom nakon 1918. činile Republiku Austriju²⁵ pokazivale, uzete zajedno, najniže prosječne stope nataliteta i mortaliteta, u čemu su ih slijedile "češke zemlje"²⁶, koje su 1880–ih pokazivale više stope prosječnog nataliteta i mortaliteta, značajnije ih, izračunavamo li te zemlje zajedno, smanjivši do 1910. S druge strane, među pokrajinama koje su dominirale prosječnim stopama nataliteta i mortaliteta, vrijedno je primijetiti da su se u tri desetljeća prosječne stope mortaliteta najmanje smanjile u Hrvatskoj i Slavoniji te Dalmaciji, s tim da je potonja još 1880–ih bilježila niske stope mortaliteta u kontekstu Austro–Ugarske, samo ih blago, međutim, snižavajući do 1910.

Što se Hrvatske i Slavonije tiče, ona je u dva popisna razdoblja (1891–1900. i 1901–1910) iskazivala najviše prosječne stope mortaliteta u Monarhiji. I prosječne razine stopa nataliteta u tim dvjema pokrajinama bile su u razdoblju 1880–1910. među najvišima u Monarhiji. "Spustimo" li sada izračune o stopama nataliteta i mortaliteta na razinu odabranih gradova Monarhije, dobivamo podatke da je 1881–1890. na uzorku od 41 grada prosječna stopa nataliteta iznosila 33,9%, a mortaliteta 31,2%. U desetljeću 1891–1900, na uzorku od 42 grada, prosječna stopa nataliteta iznosila je 32,4%,

25 Donja Austrija, Gornja Austrija, Salzburg, Štajerska, Koruška, Tirol i Voralberg

26 Češka, Moravska, Šleska

a mortaliteta 28,2%, dok je 1901–1910. prosječna stopa nataliteta na uzorku od 40²⁷ gradova iznosila 31,3%, a mortaliteta 26,7%. Prema tome, prvo što primjećujemo jest da i rezultati za odabrane gradove slijede obrazac kontinuiranog smanjenja stopi nataliteta i mortaliteta uz brže opadanje prosječnih stopi smrtnosti i povećanje prosječnih desetogodišnjih stopi prirodnoga prirasta. Međutim, dok su prosječne stope nataliteta gradova bile niže od općih monarhijskih stopa, prosječne stope mortaliteta stalno su pokazivale višu razinu. Sljedećim tablicama prikazujemo stope nataliteta i mortaliteta za odabrane gradove Monarhije.

Tablica 8. Natalitet i mortalitet stanovništva gradova cisaljtanskog dijela Austro-Ugarske monarhije (%)

1881. - 1890.			1891. - 1900.			1901. - 1910.		
Grad	Natalitet	Mortalitet	Grad	Natalitet	Mortalitet	Grad	Natalitet	Mortalitet
Beč	35,4	26,6	Beč	32,9	22,6	Beč	26,4	18
Linz	27	33	Linz	29,2	29,5	Linz	28,7	28,2
Salzburg	24,7	27,9	Salzburg	25,3	27,2	Salzburg	24,8	24,7
Graz	26,3	27,8	Graz	27,9	25,8	Graz	29,9	24,3
Klagenfurt	36,2	35,5	Klagenfurt	33,8	31,3	Klagenfurt	30,1	33,9
Ljubljana	29,8	38,5	Ljubljana	30,3	31,9	Ljubljana	27,1	30,7
Trst	33,4	30,5	Trst	30,3	27,8	Trst	31,9	24,9
Innsbruck	17,7	26,1	Innsbruck	16,5	25,7	Innsbruck		
Prag	39,1	37	Prag	36,3	33,4	Prag	29	29
Brno	32,3	35,7	Brno	31,6	28,6	Brno	27	24
Troppau	25,6	30,1	Troppau	24,4	26,8	Troppau	21,9	25,5
Lemberg	33,4	31,5	Lemberg	37,2	28,7	Lemberg	33,2	22,9
Krakov	31,8	31,9	Krakov	36,9	34,3	Krakov		
Czernowitz	38,9	31	Czernowitz	34,8	26,4	Czernowitz	32,4	24,5

Izvor: ÖS(5/1;8/2;12/2;13/4;18/1;21/3;25/1;28/1;31/3;37/1;38/3;46/2;49/2;52/2;54/1;55/3;62/3;67/1;72/1;73/3;79/1;84/1;84/3;86/1;88/1;88/3;92/1

27 U analizu smo uzeli gradove prema kriteriju objašnjenom u drugom poglavlju rada. Međutim, u razdoblju 1881–1890. nismo, u skladu s metodom koju smo upotrijebili za izračunavanje prirodnog kretanja stanovništva, našli dovoljno pouzdane podatke za grad Osijek, dok u razdoblju 1901–1910. nije moguće, zbog opsežnih teritorijalnih promjena i nedostatka savršenijih izvora, izračunati zadovoljavajuće stope prirodnog kretanja za gradove Innsbruck i Krakov. Ipak, nemogućnost pouzdanog izračunavanja stopa prirodnog kretanja stanovništva tih gradova u spomenutim razdobljima ne utječe bitno na opće rezultate i trendove kretanja u gradskom stanovništvu Monarhije.

Tablica 9. Natalitet i mortalitet municipalnih gradova u Ugarskoj i Hrvatskoj i Slavoniji (‰)

1881. - 1890.			1891. - 1900.			1901. - 1910.		
Grad	Natalitet	Mortalitet	Grad	Natalitet	Mortalitet	Grad	Natalitet	Mortalitet
Budimpešta	35,4	31,3	Budimpešta	34,6	23,8	Budimpešta	27,3	19,1
Sopron	27,8	23,6	Sopron	29,5	21,9	Sopron	27,7	19,6
Győr	31,8	31,8	Győr	29,3	24,7	Győr	29,7	21,8
Szekes- fehervar	34,6	28	Szekes- fehervar	33,4	25,5	Szekes- fehervar	31,2	23,2
Pecs	31,4	28,1	Pecs	30,5	30,5	Pecs	25,4	25,3
Požun	31,8	34,3	Požun	32,4	30,7	Požun	30,9	27
Košice	35,8	34,7	Košice	36	28,5	Košice	34,1	24,5
Temišvar	33,2	32,4	Temišvar	26	26,5	Temišvar	25,4	24,3
Cluj	34,9	31,8	Cluj	32,6	26,1	Cluj	31,6	26
Kecskemet	43,8	33,2	Kecskemet	40,3	29,5	Kecskemet	38,6	26,7
Komarom	27,5	26,9	Komarom	25,3	21,9	Komarom	25,5	21,3
Selmecz- banya	37,3	34,6	Selmecz- banya	36,3	31,1	Selmecz- banya	31,9	26,3
Maros Vasarhely	29,6	28	Maros Vasarhely	27,1	24,7	Maros Vasarhely	26,5	24,5
Baja	34,3	28,9	Baja	30,2	28,1	Baja	28,2	27
Subotica	45,7	32,4	Subotica	42,4	33,3	Subotica	42,4	33,6
Sombor	35,7	29,3	Sombor	31,3	27,6	Sombor	30,5	26,2
Novi Sad	39,1	30,5	Novi Sad	34	28,3	Novi Sad	28,8	23,6
Szeged	39,1	27,7	Szeged	38,6	26,8	Szeged	34	23
Hodmezo Vasarhely	37,3	27,8	Hodmezo Vasarhely	32,2	25,4	Hodmezo Vasarhely	27,8	21,6
Szatmar Nemeti	35	30,9	Szatmar Nemeti	36	29	Szatmar Nemeti	30,1	23,1
Debreczen	33	30	Debreczen	36	27,6	Debreczen	32,8	23,9
Oradea	35,9	35,2	Oradea	33,2	28,5	Oradea	29	26,4
Arad	36,8	33,3	Arad	32,8	28,6	Arad	27,9	25,5
Vršac	37,5	34,1	Vršac	33,8	30,6	Vršac	32,1	27,7
Pančevo	35,5	31,8	Pančevo	33,1	30,9	Pančevo	29	28,2
Zagreb	34,2	30,5	Zagreb	33,5	29,6	Zagreb	29,9	25,8
Rijeka	44,1	36,2	Rijeka	42	31,5	Rijeka	34,1	26,1
			Osijek	29,2	32,1	Osijek	25,9	28,2

Izvor: USJ, NF (I.,II.,IV.,V.); USM, NF, V.; USM, NS, 46.; SGZUK (1895., 1898., 1899., 1900., 1901.); Die Natalitäts und Mortalitäts..., 84 - 95.

Usporedimo li prosječne stope nataliteta odabranih gradova cislajtanskog i translajtanskog dijela Monarhije izračunate na osnovu tri desetogodišnja razdoblja, primijetit ćemo da su stope nataliteta kontinuirano bile niže u cislajtanskim pokrajinskim središtima, nego u ugarskim municipalnim gradovima, iako su u potonjima te stope u razdoblju 1880–1910. bilježile snažnije opadanje. U okviru pokrajinskih središta Cislajtanijske najniže stope nataliteta imali su gradovi koji su nakon 1918. ušli u sastav Republike Austrije, ali najbrže snižavanje stopa nataliteta imala su pokrajinska središta “čeških zemalja”. Kao što možemo vidjeti uspoređujući podatke, 1880. gradovi Beč, Klagenfurt i Prag predstavljali su svojevrsnu iznimku, bilježeći više stope nataliteta od pokrajina kojima su pripadali. Međutim, izračunamo li stopu fertiliteta 1880,²⁸ tada uviđamo da su oni imali nižu stopu fertiliteta od pokrajinskih stopa.

Tablica 10. Fertilitet gradova i pokrajina Cislajtanijske 1880. (%)

Beč	127,2	Donja Austrija	133,3
Linz	100,6	Gornja Austrija	121,1
Salzburg	98,4	Salzburg	122,2
Graz	93,6	Štajerska	118,7
Klagenfurt	116,1	Koruška	118,7
Ljubljana	97,9	Kranjska	139,6
Trst	119,5	Austrijsko primorje	136,6
Innsbruck	68	Tirol i Voralberg	111,4
Prag	128,7	Češka	143,4
Brno	110	Moravska	141,2
Troppau	92,4	Šleska	136,9
Lemberg	113,2	Galicija	158,6
Krakov	96,8	Bukovina	170,6
Czernovice	139,5	Dalmacija	130

Izvor: *ÖS*, 2/1

Nažalost u idućim desetljećima, što uključuje i popisne godine, u dostupnim podacima ne nalazimo mogućnost za izračunavanje stopi fertiliteta cislajtanskih gradova. Jedina dva grada za koja smo u mogućnosti izračunati stopu fertiliteta i za 1910, pokazuju u toj godini nižu stopu plodnosti nego je to bio slučaj 1880. (Beč 70,1%, Trst 112,3%²⁹). Dakle, iako se podaci o stopama fertiliteta odnose samo na jednu godinu, dok se ovdje prikazani podaci o stopama nataliteta odnose na prosjek za desetogodišnje razdoblje, pojava diskrepantnih podataka možda može biti objašnjena i time da u ukupnoj stopi nataliteta nije bilo uključeno samo “domaće” stanovništvo, nego u nešto većem broju i novorođenčad majki koje su rađale u gradu, a živjele su inače u drugim mjestima. Taj problem u statističkoj evidenciji, međutim, bio je mnogo prisutniji kod izračuna stopi

28 Zbog mogućnosti usporedbe s ugarskim dijelom Monarhije, pri računanju fertiliteta uzete su u obzir žene rođene između 1832. i 1866.

29 Uzete su u obzir žene rođene između 1862. i 1896.

mortaliteta. Još je, naime, Milovan Zoričić posvetio čitavu raspravu toj problematici,³⁰ ukazujući na nedovoljnu preciznost statističkog prikupljanja podataka, pri kojemu se ne radi u gradovima razlika između “domaćeg” umrlog stanovništva i umrlih “stranaca”, odnosno ljudi koji su mahom umrli u bolnicama na području grada u kojemu nisu živjeli. Otuda dobrim dijelom i već spomenuti podatak o kontinuiranoj višoj stopi mortaliteta koji su iskazivali gradovi, poglavito u cislajtanskom dijelu Monarhije i indikativno, u relativno najrazvijenim “austrijskim” i “češkim” zemljama. U Ugarskoj je odnos između prosječne stope nataliteta i mortaliteta municipalnih gradova prema zemaljskom prosjeku bio nešto drugačiji, pa su navedeni gradovi, uzeti zajedno, kontinuirano bilježili niže stope i rodnosti i smrtnosti od ugarskog prosjeka. Međutim, u razdoblju 1880–1910. prosječne stope nataliteta i mortaliteta u ugarskim municipalnim gradovima snižavale su se sporije nego je to bio prosjek za čitavu zemlju. Poglavito je to značajno za sagledavanje stope mortaliteta, jer dok je prema prosječnim stopama nataliteta u tri međupopisna razdoblja jedino Subotica iskazivala više stope od zemaljskog prosjeka, prosječne stope mortaliteta više od zemaljskog prosjeka 1881–1890. iskazivalo je osam gradova, 1891–1900. šest gradova, a 1901–1910. jedanaest gradova. Pojedinačno, gradovi su varirali u svojim stopama nataliteta i mortaliteta u odnosu na zemaljski prosjek, ali u promatranom rasponu od tri desetljeća jasno kod svih prepoznajemo trend snižavanja stopi i rodnosti i smrtnosti, s tim da se općenito prva stopa snižavala sporije i pokazivala je više pojedinačnih varijacija. Kod stope mortaliteta općeniti trend smanjivanja bio je snažniji, a pojedinačno je kod gradova pokazivao mnogo manje varijacije, tako da su jedino Subotica u čitavom promatranom razdoblju i Pecs u razdoblju 1881–1900. zabilježili povećanje stope mortaliteta. Nažalost, za razliku od povremenih podataka u statističkim publikacijama cislajtanskog dijela Monarhije, koje za pojedine godine razlikuju mortalitet “domaćeg prisutnog” i “stranog” stanovništva, takve podatke za ugarske gradove nemamo, pa ne možemo uvidjeti koliki su efekt u relativno slabijem smanjivanju stopi mortaliteta u gradovima imali umrli koji u tim gradovima nisu živjeli. Ne možemo neposredno odgovoriti niti na pitanje koliki učinak su u relativno slabijem smanjivanju stopi nataliteta gradova igrale roditelje koje nisu živjele u dotičnim gradovima, ali posredno nas na tu problematiku mogu upozoriti izračuni stopa fertiliteta. Za razliku od cislajtanskog dijela Monarhije, ugarski statistički podaci dozvoljavaju usporedbu stopi fertiliteta u godinama popisa. Ovdje smo izračunali stope fertiliteta za godine 1880. i 1910. s podacima iskazanima u tablicama.

Tablica 11. Fertilitet u gradovima Ugarske i Hrvatske i Slavonije (%)

1880.				1910.			
Budimpešta	117,2	Subotica	193,7	Budimpešta	76,9	Subotica	164,9
Sopron	109,1	Sombor	153,4	Sopron	95,6	Sombor	117,3

³⁰ Milovan Zoričić, *Nekoji rezultati statistike poroda i pomora godine 1894. u gradovima Hrvatske i Slavonije*. Zagreb 1895.

1880.				1910.			
Győr	111,5	Novi Sad	139,3	Győr	100	Novi Sad	101
Szekesfehervar	137,9	Szeged	160,8	Szekesfehervar	115	Szeged	125,9
Pecs	112,7	Hodmezo Vasarhely	161,9	Pecs	88,2	Hodmezo Vasarhely	103,5
Požun	110,7	Szatmar Nemeti	109,9	Požun	103,7	Szatmar Nemeti	110,9
Košice	112,4	Debreczen	129,2	Košice	109,9	Debreczen	117
Temišvar	108	Oradea	124	Temišvar	89,3	Oradea	94,5
Cluj	127,1	Arad	128,7	Cluj	104,9	Arad	95,2
Kecskemet	171,4	Vršac	156,8	Kecskemet	161,3	Vršac	116,8
Komarom	115,1	Pančevo	129	Komarom	101,1	Pančevo	103,5
Selmeczbanya	142,4	Rijeka	132,1	Selmeczbanya	101,3	Rijeka	119,2
Maros Vasarhely	99	Zagreb	121,3	Maros Vasarhely	103,5	Zagreb	96,9
Baja	128,8	Hrvatska i Slavonija	167,4	Baja	101	Osijek	88
Ugarska	159,8			Ugarska	141	Hrvatska i Slavonija	147,5

Izvor: Ergebnisse der in den Ländern der Ungarischen Krone am Anfange des Jahres 1881 vollzogenen Volkszählung, I. Band. (Budapest, 1882.); USM, NS, 61

Prema tim podacima možemo vidjeti da se između dvije odabrane godine prosječna stopa fertiliteta jače snizila u municipalnim ugarskim gradovima, nego što je to bio slučaj sa zemaljskim prosjekom (23,5‰ prema 18,8‰), ali je ona 1910. (prosječna stopa fertiliteta za municipalne gradove bila je 108,1‰) bila viša nego prosječna stopa fertiliteta pokrajinskih glavnih gradova u cislajtanskom dijelu Monarhije 1880. (107,3‰).

Izdvojimo li grad Zagreb kao predmet našega posebnog interesa, lako je uvidjeti da je on u odnosu na kretanja stopi nataliteta i mortaliteta stalno pokazivao niže prosječne stope nego što je to bio slučaj za čitavu Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju. Također, Zagreb je zabilježio i veću stopu snižavanja fertiliteta nego što je to bio slučaj u pokrajini kojoj je bio glavni grad. Što se tiče usporedbi s ugarskim municipalnim gradovima, u odnosu na njihove prosječne stope nataliteta Zagreb je varirao oko prosječne stope tih gradova uzetih zajedno, dok je prema prosječnim desetogodišnjim stopama mortaliteta pokazivao iznadprosječne vrijednosti u desetljećima 1891–1900. (+2‰) i 1901–1910. (+1‰). Između 1880–1910. prosječne stope nataliteta i mortaliteta u Zagrebu su se sporije smanjivale nego je to bio slučaj s prosjekom ugarskih municipalnih gradova, ali se zabilježena stopa fertiliteta 1880. i 1910. – koja je ionako u oba popisa bila znatnije niža od prosječne stope fertiliteta ugarskih gradova – u Zagrebu nešto više smanjila

nego je to bio slučaj za prosjek ugarskih gradova (24,4‰ prema 23,5‰) Međutim, podaci zagrebačkog gradskog Poglavarstva nude nam mogućnost detaljnijeg uvida u stope mortaliteta, pa ovdje možemo neposredno razabrati koliki je utjecaj na ukupne stope mortaliteta imala smrtnost "stranaca".

Tablica 12. Natalitet i mortalitet Zagreba

Godina	Natalitet	Mortalitet		Godina	Natalitet	Mortalitet	
		svi	'domaći'			svi	'domaći'
1881.	35,8	30,4	25,4	1896.	33,5	32	23,5
1882.	31,7	33,3	28,6	1897.	35,3	29,7	22,2
1883.	34,7	31,8	27,5	1898.	34,5	25,9	19,6
1884.	36,2	29,1	24,6	1899.	35	23,5	18,1
1885.	33,9	31,1	26,4	1900.	33,6	26,6	21,3
1886.	35,2	27,9	22,5	1901.	30,1	24,6	19,4
1887.	33,4	29,5	24,6	1902.	31,3	27	22,5
1888.	34,2	29,5	24,7	1903.	30,1	24,8	19,6
1889.	33,7	28,5	23,9	1904.	29	25,8	19,6
1890.	31,4	33,7	27,4	1905.	29,8	27,2	20,5
1891.	33,5	33,1	25,4	1906.	29,6	26,3	20,3
1892.	31,6	32,9	25,8	1907.	29,7	25,8	19,3
1893.	32,3	32,3	25,2	1908.	29,6	26	20
1894.	32,1	31,7	24,2	1909.	30,1	25,9	20,1
1895.	33,5	27,9	20,6	1910.	29,8	24,4	18,8

Izvor: *Izviješće gradskoga poglavarstva o sveobćoj upravi slob i kr. Grada Zagreba*, god. 1(1886) - 26 (1911)

Dakle, prosječne desetletjne stope mortaliteta u gradu Zagrebu su se, izlučimo li iz statistike "strance",³¹ bitno razlikovale (1881–1890. 25,6‰, 1891–1900. 22,6‰, 1901–1910. 20‰) od stopa mortaliteta izračunatih na osnovi svih umrlih u gradu. Ponavljamo, na osnovi korištenih publiciranih statistika nije moguće serijalno komparirati te podatke s podacima za ugarske i cislajtanske gradove. S obzirom na uočene probleme pri dobivanju što egzaktnijih relativnih brojeva umrlih, ali i rođenih za područja gradova, odnosno s obzirom da ti relativni brojevi tendiraju zbog sve izraženije uloge gradova kao središnjih točaka pružanja socijalnih usluga za uže ili šire područje, biti viši nego što to pokazuju brojevi za izvangradska područja (koji, suprotno tome, tendiraju biti niži), teškoća se pojavljuje i pri konačnom određenju dominantnog načina porasta stanovništva gradova. Ipak, već je iz tablica 1 i 2 u ovome radu zorno kako je izrazita razlika u porastu stanovništva u drugoj polovici 19. st. između pokrajina i većine odabranih gradova bila posljedica migracijskih kretanja koja su svojim znatnim dijelom bila usmjerena i prema gradovima.

31 Pod pojmom "stranac" u statistici mortaliteta Zoričić je razumijevao osobe koje su boravile u bolnicama, rodilištima i kaznionicama, a živjele su inače izvan grada, kao i one, koji su pri dvojbenu slučajevima uzroka smrti, manje od tri mjeseca boravili u gradu. M. Zoričić, *Nekoji rezultati...*, 17.

Migracijska kretanja

Istraživanje migracija općenito, a poglavito istraživanje unutrašnjih migracija u Austro-Ugarskoj, otežano je izostankom iscrpnijih neposrednih podataka na serijalnoj bazi. Najosnovniji posredni uvid u migracijske bilance pojedinih pokrajina i gradova koje u ovome radu razmatramo pruža izračun porasta stanovništva, i to na osnovi ukupnog porasta stanovništva na određenom teritoriju, omjerenog s pretpostavljenim porastom stanovništva toga istog teritorija samo na osnovi apsolutnog desetogodišnjeg prirodnog prirasta. Prikažemo li to tabličnim iskazom dobit ćemo za međupopisna razdoblja 1880–1910. sljedeće rezultate.

Tablica 13a. Ukupni porast i porast stanovništva na osnovi prirodnog prirasta (%)

Pokrajina	1881. - 1890.		1891. - 1900.		1901. - 1910.	
	prir. prirast	ukupno	prir. prirast	ukupno	prir. prirast	ukupno
Donja Austrija	6,9	14,2	9,5	16,5	8,8	13,9
Gornja Austrija	3,6	3,5	5,9	3,1	7,5	5,3
Salzburg	2,9	6,1	5,5	11,1	9	11,4
Štajerska	4,9	5,7	6,2	5,8	7,7	6,5
Koruška	5,4	3,5	6,1	1,7	8,4	7,9
Kranjska	8	3,7	8,4	1,8	10,2	3,5
Austrijsko primorje	8,6	7,3	8,6	8,8	13,1	18,1
Tirol i Voralberg	3,5	1,8	5	5,7	8,9	11,2
Češka	8,6	5,1	10,2	8,1	9,9	7,1
Moravska	8,2	5,7	10,4	7,1	11,4	7,6
Šleska	8,5	7,1	12,4	12,3	13,7	11,2
Galicija	11,9	10,9	15,3	10,7	16,4	9,7
Bukovina	13,2	13,1	15	12,9	14,4	9,6
Dalmacija	13,7	10,8	15	12,6	14,1	8,7
Ugarska	11,8	10,3	11,3	10,5	11,6	8,5
Hrvatska i Slavonija	14,4	15,6	10,4	9,7	13,4	8,5

Izvor: *ÖS*(1/1;5/1;8/2;12/2;13/4;18/1;21/3;25/1;28/1;31/3;32/1;37/1;38/3;46/2;49/2;52/2;54/1;55/3;62/3;63/1;67/1;72/1;73/3;79/1;84/1;84/3;86/1;88/1;88/3;92/1); *ÖS*, NF, 1/1; *USJ*, NF (I.,II.,IV.,V.); *Ergebnisse ... 1881 Volkszählung*, I. Band; *USM*, NF (I., V.); *USM*, NS (27,46, 61); *SGZUK* (1895, 1898., 1899., 1900., 1901.)

Tablica 13b. Ukupni porast i porast stanovništva na osnovi prirodnog prirasta (%)

Grad	1881. - 1890.		1891. - 1900.		1901.- 1910.	
	prir. prirast	ukupno	prir. prirast	ukupno	prir. prirast	ukupno
Beč	9,5	15,6	11,6	22,7	9,4	17,5
Linz	-6,3	14,4	-0,2	23,3	0,5	15,3
Salzburg	-3,4	9,2	-2	24	0,1	9,4
Graz	-1,6	14,6	2,4	23,2	5,8	9,9
Klagenfurt	0,7	5,4	2,5	16,7	-4,3	19,1
Ljubljana	-9,3	16,1	-1,6	15,4	-3,9	14,2
Trst	3,1	8,8	2,7	13,4	8,1	28,5
Innsbruck	-9	13,6	-10,1	15,2	19,2	29,4
Prag	2,1	3,1	3	10,4	0	0,4
Brno	-2,4	11,3	3,3	15,7	3,2	15
Troppau	-3,7	11,2	-2,5	17	-4,1	15
Lemberg	2,1	16,6	9,7	25	11,7	28,9
Krakov	-0,2	12,9	3	22,4	4,2	24,7
Czernow- itz	7,4	18,8	9,4	24,8	9	28,9

Izvor: ÖS(1/1;5/1;8/2;12/2;13/4;18/1;21/3;25/1;28/1;31/3;32/1;37/1;38/3;46/2;49/2;52/2;54/1;55/3;62/3;63/;67/1;72/1;73/3;79/1;84/1;84/3;86/1;88/1;88/3;92/1);ÖS, NE, 1/1

Tablica 13c. Ukupni porast i porast stanovništva na osnovi prirodnog prirasta (%)

Grad	1881. - 1890.		1891. - 1900.		1901.- 1910.	
	prir. prirast	ukupno	prir. prirast	ukupno	prir. prirast	ukupno
Sopron	4,7	21,6	8,1	13,3	8,2	1,4
Győr	-0,1	9,1	5,2	21	8,7	18
Szekes- fehervar	6,8	8,8	8,3	11,1	8,6	13,9
Pecs	3,6	19,5	0,1	24,1	0,1	13,3
Pozsony	-2,6	10,4	1,9	17,5	4,3	18,6
Košice	1,3	15	8,5	24,7	10,1	10,2
Temišvar	0,9	18,5	-0,5	22,1	1,2	22,5
Budapest	4,9	36,4	13,3	44,8	9	20,2
Koloszvar	3,1	9,4	7,5	29,9	6,2	23,4
Kecskemet	11	8,4	11,8	16,6	12,8	15,6
Komarom	0,6	4,5	3,7	9,7	4,4	11,7

Grad	1881. - 1890.		1891. - 1900.		1901.- 1910.	
	prir. prirast	ukupno	prir. prirast	ukupno	prir. prirast	ukupno
Selmecz-banya	2,7	0,1	5,3	7,2	5,4	-7,3
Maros Vasarhely	1,7	10,3	2,8	24,9	2,5	30,7
Baja	5,4	1,5	2,1	2,5	1,5	3,8
Szabadka	14,7	19,2	9,6	11,7	9,3	13,2
Zombor	6,6	6,1	3,9	9,9	4,3	3,3
Ujvidek	9,2	14,7	6,3	16,3	5,6	14,7
Szeged	12,4	17,6	12,9	17,8	11,9	14,9
Hodmezo Vasarhely	11	9,7	7,2	9,5	6,2	2,6
Szatmar Nemeti	4,3	4,2	7,9	26,7	8,1	29,8
Debreczen	3,2	12,3	9,5	27,2	9,9	23,6
Nagyvarad	0,9	22,4	5,4	23,1	3	27,9
Arad	3,8	17,6	4,7	28,8	2,5	12,3
Versecz	3,3	-3	3,4	13,9	4,6	8,6
Pancsova	3,7	2,9	2,2	4,1	0,8	9,3
Zagreb	4,3	34,2	5,5	45,4	4,7	29,6
Rijeka	9,5	40,2	12	28,4	9,1	27,9
Osijek			-3	16	2,7	25,9

Izvor: USJ, NF (I.,II.,IV.,V.); Ergebnisse ... 1881 Volkszählung, I. Band; USM, NF (I., V.); USM, NS (27,46, 61); SGZUK (1895, 1898., 1899., 1900., 1901.)

Tablice nedvosmisleno pokazuju da je porast stanovništva analiziranih gradova najvećim dijelom bio posljedica useljavanja. Dok je na pokrajinskoj razini već od 1881–1890. većina pokrajina imala viši odljev nego priljev stanovništva, tek je nekoliko gradova u pojedinim desetljećima iskazivala viši pretpostavljeni porast putem prirodnog prirasta od stvarnog porasta stanovništva. Očito je i da su na pokrajinskoj razini u posljednjoj trećini 19.st. prevladavali iseljenički procesi te da su gradovi apsorbirali samo dio selilačkog stanovništva. Tako osim na području "austrijskih Nasljednih zemalja" niti u jednoj drugoj pokrajini – s iznimkom Hrvatske i Slavonije u desetljeću 1881–1890. – ne možemo pronaći viši stvarni porast stanovništva od porasta koji bi bio isključivo dobiven prirodnim prirastom. Objedinimo li pokrajine prema državnim granicama koje su ih otprilike razdvajale nakon 1918. godine, jedino u kompleksu pokrajina koje su najvećim dijelom tvorile Republiku Austriju kontinuirano u posljednjih trideset godina postojanja Habsburške monarhije izračunavamo više stope stvarnog porasta stanovništva (1881–1890. 8,1%, 1891–1900. 9,9%, 1901–1910. 10,6%) od porasta

pretpostavljenog samo na osnovu prirodnog prirasta (1881–1890. 5,3%, 1891–1900. 7,4%, 1901–1910. 8,4%). U gradovima je bila obrnuta situacija. Na području cislajtanske polovice Carstva svi glavni pokrajinski gradovi pokazivali su više stope ukupnog porasta stanovništva nego što bi to bio slučaj da su rasli isključivo putem prirodnog prirasta. Na većem uzorku ugarskih municipalnih gradova primjećujemo sličnu pojavu, s tim da ovdje ipak kod određenih gradova imamo u desetljetnim razdobljima i pojave većeg odljeva nego priljeva stanovništva. To se, međutim, nikako ne može reći za najveće gradove, nastajuća regionalna i gospodarska središta, koja su sva bilježila izniman porast stanovništva, slično kao i u cislajtanskom dijelu Carstva. Pri tome je od odabranih gradova Zagreb ponovno pokazivao u svim desetljetnim razdobljima stope porasta stanovništva koje su bile među najvišima u odnosu na ostale monarhijske gradove.

Kategorija "mjesta rođenja", koja se u popisima stanovništva počela iskazivati od 1890. također je dobar posredni izvor za ilustraciju migratorne dinamike stanovništva. Nizom tablica u nastavku prikazujemo popisne rezultate o "mjestu rođenja" za godine 1890. i 1910.

Tablica 14a.

Pokrajina	Stanovništvo rodom iz (1890.)			
	općine	pokrajine	Austrije	inozemstva
Donja Austrija	47,7	22,7	22,9	6,7
Gornja Austrija	51,3	39	8,4	1,3
Salzburg	50,7	29,2	17,2	2,9
Štajerska	47,3	42,8	7,5	2,4
Koruška	54,6	37,3	6,8	1,3
Kranjska	75,4	20,7	3,2	0,7
Austrijsko primorje	75,6	10,1	10,4	3,9
Tirol i Voralberg	70,9	23,3	3,2	2,6
Češka	56,7	41,3	1,3	0,7
Moravska	65	29	5,3	0,7
Šleska	60,3	28,9	8,1	2,7
Galicija	80,1	18,7	0,6	0,6
Bukovina	82,1	11,6	5,4	0,9
Dalmacija	90,1	7,7	1,1	1,1

Izvor: ÖS, 32/2

Tablica 14b.

Grad	Stanovništvo rodom iz (1890.)			
	grada	pokrajine	Austrije	inozemstva
Beč	44,7	11,4	33,8	10,1
Linz	32	40,8	23,2	4
Salzburg	28,1	20,2	43,4	8,2
Graz	33,2	37,4	20,5	8,9
Klagenfurt	28,4	47,9	19	4,7

Grad	Stanovništvo rodom iz (1890.)			
	grada	pokrajine	Austrije	inozemstva
Ljubljana	34,1	47,5	15,2	3,1
Trst	61		29,7	9,4
Innsbruck	28,2	46,8	18,3	6,7
Prag	40,6	54,5	3,3	1,6
Brno	38	45,5	14,3	2,2
Troppau	35,8	35,2	21,6	7,3
Lemberg	47,1	46,6	3,5	2,8
Krakov	42,5	44,8	4,4	8,2
Czernowitz	56,7	19	21,3	3

Izvor: ÖS, 32/2

Tablica 14c.

Pokrajina	Stanovništvo rodom iz (1890.)				
	mjesta	županije	zemlje	drugdje iz Monarhije	inozemstva
Ugarska	73,4	16	9,2	1,1	0,2
Hrvatska i Slavonija	75,3	12,7	3,8	7,8	0,3

Izvor: USM, NF, I.

Tablica 14d.

Grad	Stanovništvo rodom iz (1890.)				
	grada	županije	zemlje	drugdje iz Monarhije	inozemstva
Sopron	51,5	23	16,6	8,2	0,6
Győr	46	21,2	29,1	3,2	0,5
Szekecsfehervar	62,9	16,8	18,5	1,6	0,1
Pecs	44,7	18,8	27,3	8,2	0,7
Pozsony	47,4	17,9	20,5	13,1	1,1
Košice	40,6	16,8	36,1	6	0,4
Temišvar	41,9	15,6	35,3	5,9	1,1
Budapest	38,2	8,1	44,5	7,9	1,2
Koloszvar	46,9	12,6	38	2	0,4
Kecskemet	86,5	7,8	5,4	0,3	0,04
Komarom	59,6	19,1	17,8	3	0,3
Selmeczbanya	68,3	5,5	24,6	1,4	0,2
Maros Vasarhely	53,2	23,4	22	1,2	0,2
Baja	62	20,5	15,6	1,8	0,2
Szabadka	77,5	15,4	5,9	0,9	0,1

Grad	Stanovništvo rodom iz (1890.)				
	grada	županije	zemlje	drugdje iz Monarhije	inozemstva
Zombor	74,5	19,1	4,7	1,4	0,2
Ujvidek	55,2	27,5	8,9	7,8	0,7
Szeged	79,7	4	15	1	0,2
Hodmezo Vasarhely	90,7	1,7	7,3	0,2	0,02
Szatmar Nemeti	60,7	22,2	15,9	0,9	0,2
Debreczen	62,1	14,1	22,7	0,9	0,1
Nagyvarad	43	25,8	28,5	2,3	0,3
Arad	50,1	13,1	33,9	2,5	0,4
Versecz	77,3	10,2	9,9	2	0,6
Pancsova	56,3	22,1	16,2	3,9	1,4
Zagreb	32,9	13,2	23,4	29,1	1,4
Osijek	53,7	9,3	8	27,8	1,1
Rijeka	49,4			47	3,6

Izvor: USM, NE, I.

Tablica 14c.

Pokrajina	Stanovništvo rodom iz (1910.)			
	općine	pokrajine	Austrije	inozemstva
Donja Austrija	48,4	21,8	22,9	6,9
Gornja Austrija	50,3	39,7	8,7	1,3
Salzburg	46,2	29,3	21,3	3,2
Štajerska	46,1	41,8	8,8	3,3
Koruška	49,4	38,5	10,1	2
Kranjska	70,4	23	4,8	1,8
Austrijsko primorje	71,8	9	5,4	2,8
Tirol i Voralberg	64,3	24,5	7	4,2
Češka	52,1	44,9	1,9	1,1
Moravska	61,1	31,1	6,9	0,9
Šleska	54,7	30,4	12,5	2,4
Galicija	77,9	20,5	0,7	0,9
Bukovina	78,9	14,7	5,4	1
Dalmacija	90,4	6,5	1,4	1,7

Izvor: ÖS, NE, 1/2

Tablica 14f.

Grad	Stanovništvo rodom iz (1910.)			
	grada	pokrajine	Austrije	inozemstva
Beč	48,8	11,1	31,1	9
Linz	32,8	41,2	22,2	3,8
Salzburg	27,2	18,8	45,8	8,2
Graz	32	37,3	21	9,7
Klagenfurt	23,3	43,9	27,2	5,6
Ljubljana	32,4	43,4	20,6	3,6
Trst	57		31,3	11,7
Innsbruck	28,6	35,6	27,7	8,1
Prag	36,5	58	4	1,5
Brno	38,3	45,3	14,2	2,2
Troppau	30	41,6	22,8	5,6
Lemberg	42,1	51,4	3	3,5
Krakov	40,5	45,4	5,7	8,4
Czernowitz	49,2	27,9	19,6	3,3

Izvor: ÖS, NE, 1/2

Tablica 14g.

Pokrajina	Stanovništvo rodom iz (1910.)				
	mjesta	županije	zemlje	drugdje iz Monarhije	inozemstva
Ugarska	68,5	17	12,8	1,2	0,5
Hrvatska i Slavonija	71,4	15,3	5,5	7,2	0,6

Izvor: USM, NS, 61

Tablica 14h.

Grad	Stanovništvo rodom iz (1910.)				
	grada	županije	zemlje	drugdje iz Monarhije	inozemstva
Sopron	51,3	21,6	20,4	6	0,7
Győr	43,6	18,1	34,9	2,9	0,5
Szekeşfehervar	58,4	16,8	22	2,6	0,2
Pecs	37,1	24,9	32,4	4,9	0,7
Pozsony	42	21,9	26,4	8,7	1
Košice	36,6	16,8	40,5	5,2	0,9
Temišvar	34,7	17,4	43,1	3,5	1,3
Budapest	35,3	8,1	50,3	4,9	1,4
Kolozsvár	42,6	13	42,5	1,3	0,6
Kecskemét	76,4	12,8	10,3	0,4	0,1

Grad	Stanovništvo rodom iz (1910.)				
	grada	županije	zemlje	drugdje iz Monarhije	inozemstva
Komarom	39,7	21,4	35,2	3,3	0,4
Selmeczbanya	70,2	7	21,6	0,8	0,4
Maros Vasarhely	39,6	25,8	32,3	1,3	1
Baja	54	24,1	19,9	1,5	0,5
Szabadka	81,2	10,6	7,2	0,8	0,2
Zombor	68,1	21,7	7,4	2,2	0,6
Ujvidek	48,5	29,3	11,6	9,1	1,5
Szeged	69,2	6,5	22,9	1	0,4
Hodmezo Vasarhely	88,2	2,7	8,9	0,2	
Szatmar Nemeti	45,7	29,3	23,6	0,9	0,5
Debreczen	51,5	18	29,5	0,7	0,3
Nagyvarad	36,7	29,8	31,3	1,7	0,5
Arad	42,1	16,8	38,7	1,7	0,7
Versecz	65,8	13,3	18	1,7	1,2
Pancsova	50,5	25,7	18,5	3,2	2,1
Zagreb	30,7	13,3	32,7	21,2	2,1
Osijek	36,9	16,7	16,1	28,4	1,9

Izvor: USM, NS, 61

Iako popisna metodologija “mjesta rođenja” nije bila posve usklađena u dvije polovice Monarhije, ponovno se jasno razabire da je migracijski najaktivnije područje bilo ono “austrijskih zemalja” za kojima su slijedile “češke zemlje”. Dok su potonje u toku dva desetljeća čak postale i predvodnik u unutarpokrajinskoj pokretljivosti stanovništva, “austrijske zemlje” kontinuirano su bilježile najviše imigracijske stope iz cislajtanskih dijelova Carstva i iz inozemstva (u kojoj je, prema metodologiji, bila uključena i translajtanska polovica Monarhije). Sve ostale zemlje, uključujući Ugarsku i Hrvatsku i Slavoniju, pokazivale su još 1910. mnogo statičnije stanovništvo, s tim da je, ukoliko provizorno prilagodimo metodologiju, Ugarska pokazivala relativno visoku pokretljivost unutar zemlje (izračunamo li zajedno podatke o unutaržupanijskoj i unutarzemaljskoj pokretljivosti) dok je Hrvatska i Slavonija imala relativno visoki udio imigracije iz ostalih dijelova Austro–Ugarske.

Na razini municipalnih gradova pokazuje se ponovno da su gradovi bilježili manje stanovništva rođenog unutar samoga grada, iskazivajući višu pokretljivost stanovništva nego što je to bio slučaj izračunavaju li se podaci za čitavu pokrajinu. Usporede li se municipalni ugarski gradovi s glavnim gradovima pokrajinskih cislajtanskih gradova u godinama 1890. i 1910, vidjet ćemo da je u prvima prosječan broj rođenih u tim

gradovima bio znatno viši nego u Cislajtaciji, ali da je on u navedenom razdoblju i brže opao. To se događalo zbog očito kasnijeg otpočinjanja unutarmigracijskih procesa prema gradovima, ali treba napomenuti i činjenicu da su se glavna gradska središta ugarske polovice mjerena pokretljivošću stanovništva preko kategorije "mjesta rođenja" već posve približila, pa i prešla mnoge cislajtanijske gradove 1910.

U Ugarskoj možemo jasno primijetiti centralnost Budimpešte u koju su se najmasovnije doseljavali ljudi iz čitave zemlje, iako i u ovom pogledu usporedba 1890. i 1910. nudi sliku ravnomjernije raspodjele imigracijskog stanovništva među gradovima s protokom vremena, što posreduje sliku sve jačeg razvoja i ostalih gradskih središta. Ono što je od posebnog našeg interesa je činjenica da je u oba navedena popisa Zagreb iskazivao najniži udio rođenih u samom gradu, ne samo u Hrvatskoj i Slavoniji nego i u čitavoj Kraljevini Ugarskoj. S druge strane on nije pokazivao toliku izrazitu imigracijsku privlačnost za stanovništvo Hrvatske i Slavonije, ali je zato prednjačio u stanovništvu doseljenom izvan granica pokrajine kojoj je bio glavnim gradom. Usporedimo li podatke o "rodnom kraju" stanovništva za grad Zagreb iz 1890. i 1910. vidimo ipak trend povećavanja udjela stanovništva doseljenog iz drugih krajeva Hrvatske i Slavonije, i to izvan područja Zagrebačke županije. Godine 1910. od čitavog stanovništva rođenog izvan grada Zagreba, najviše, 21,1% bilo je rodom iz Varaždinske županije, 19,1% iz Zagrebačke županije, 7,8% iz Bjelovarsko-križevačke županije, 4,3% iz Srijemske županije, 4,2% iz Modruško-rijekačke, 3,5% iz Ličko-krbavske, 3,2% iz Požeške i 2,9% iz Virovitičke županije. Istovremeno, čak 18,3% stanovništva rođenog izvan Zagreba bilo je rođeno u Cislajtaciji, a 11,8% u Ugarskoj.³² Što se tiče rođenih na području Cislajtacije to je bio bitno niži udio nego 1890, kada su oni činili 34,7% stanovništva Zagreba rođenoga izvan toga grada, dok je u popisu 1890. udio gradskog stanovništva rođenog u Ugarskoj bio niži nego 1910. i iznosio je 9,6%.³³ Kod stanovništva rođenog u Ugarskoj posebno je uočljiv porast ne toliko u relativnom, nego u apsolutnom broju stanovništva (1890. popisano je 2340 osoba rođenih u Ugarskoj, a 1910. 6444 osoba)

U zagrebačkom stanovništvu rođenom u cislajtanijskim pokrajinama uvjerljivo najviši udio imali su rođeni u Štajerskoj (1890. činili su 48,2% gradskog stanovništva rođenog u Cislajtaciji, a 1910. 42,2%) i Kranjskoj (1890. činili su 26% zagrebačkog stanovništva rođenog u Cislajtaciji, 1910. 20,4%). Pad udjela "Štajeraca" (koji su i u apsolutnom broju u dva desetljeća slabo porasli – sa 4060 na 4234 stanovnika) i "Kranjaca" (koji su u apsolutnom broju u istom razdoblju čak i opali brojem – s 2187 na 2046 stanovnika) bio je sukladan općenito smanjenom priljevu stanovništva iz cislajtanskih područja, iako ne iz svih, jer je 1910. zabilježen značajan udio stanovništva rođenog u Češkoj (1023 stanovnika, ili 10,2% od stanovništva grada rođenog u cislajtanskim pokrajinama). S druge strane, iako je trend povećanog doseljavanja stanovništva iz županija Hrvatske i Slavonije ukazivao na stalno jačanje uloge Zagreba kao

32 *Statistički godišnjak...* II, 47–49.

33 Hrvatski državni arhiv (HDA), Republički zavod za statistiku Socijalističke Republike Hrvatske (RZSSRH), fond (f) 367, kutija (k) 10.

pokrajinskog središta, aspiracije njegova prerastanja u nacionalno središte, simbolički izgrađivane, nisu nailazile toliko i na realan odjek u kretanju stanovništva. Tako su rodom iz Dalmacije u Zagrebu 1910, bila popisana svega 444 stanovnika, a rodom iz Istre 134 stanovnika, dok su rođeni u Bosni i Hercegovini prema brojnosti bili odmah iza stanovništva rođenog u Češkoj i činile su ih 823 osobe.³⁴

Naposljetku, kombinacija čimbenika prirodnog prirasta i migracijskih kretanja dovela je i do još jedne značajne razlike između analiziranih gradskih i izvangradskih područja, koja se reflektirala u njihovoj dobnoj strukturi. U uvjetima još uvijek značajnog nataliteta i prirodnog prirasta, na kraju procesa koje smo istraživali, označenog popisom 1910, u svim zemljama Monarhije uvjerljivo je najviše udjele imalo mlado stanovništvo do 15 godina starosti, za kojim je po brojnosti slijedilo stanovništvo od 16 do 30 godina starosti.

Tablica 15 a.

Pokrajina	Stanovništvo prema dobi (1910)				
	0 - 15	16 - 30	31 - 45	46 - 60	više od 60
Donja Austrija	28,2	27,7	21,6	13,9	8,6
Gornja Austrija	31,5	23,6	18,6	14,8	11,4
Salzburg	31,2	24,8	20,6	13,9	9,4
Štajerska	31,3	24,4	19,1	14,7	10,5
Koruška	33	25,2	18	14,2	9,6
Kranjska	37,3	22,9	15,7	13,3	10,8
Austrijsko primorje	34,2	26,9	17,7	12,3	9
Tirol i Voralberg	31,8	25,6	19,1	13,5	10
Češka	33,1	25,1	18,9	13,7	9,1
Moravska	35	24,3	18,9	13	8,8
Šleska	37,1	25,2	18,8	12	6,9
Galicija	40	24,8	16,9	12	6,3
Bukovina	37,6	26,7	16,6	12,7	6,5
Dalmacija	37,2	25,8	15,7	12,5	8,9
Ugarska	35,3	25,5	17,5	13,5	8,2
Hrvatska i Slavonija	37,2	24,7	17	13,1	7,9

Izvor: ÖS, 1/3; USM, NS, 61

³⁴ Statistički godišnjak ...II, 48–49; RZSSRH, f. 367, k. 10.

Tablica 15 b.

Grad	Stanovništvo prema dobi (1910)				
	0 - 15	16 - 30	31 - 45	46 - 60	više od 60
Beč	24,7	30,4	23,6	13,9	7,3
Linz	24,6	29	22,4	14,2	9,7
Salzburg	21,1	30,2	22,7	15,6	10,5
Graz	20,2	29,1	23,1	16,3	11,3
Klagenfurt	20	37,3	20	13,8	8,9
Ljubljana	25,3	35,2	18,5	12,4	8,6
Trst	28,8	28,9	21,6	13,3	7,4
Innsbruck	22,3	33,3	24,1	13,3	7,1
Prag	21,5	33,8	22,1	14,6	8,1
Brno	25	32,4	21,5	13,3	7,8
Troppau	24,6	34	20,2	13,4	7,8
Lemberg	26,8	35,4	20,7	11,4	5,7
Krakov	27,7	35,1	19,4	11,8	6
Czernowitz	30,8	33,8	17,9	11,7	5,8

Izvor: ÖS, NE, 1/3

Tablica 15 c.

Grad	Stanovništvo prema dobi (1910)				
	0 - 15	16 - 30	31 - 45	46 - 60	više od 60
Budimpešta	23,2	36,5	22,7	12,1	5,4
Sopron	30,3	32,8	18	11,6	7,2
Győr	30,5	32,3	18,2	11,7	7,2
Szekesfehervar	32,3	29,8	17,9	12,1	7,7
Pecs	26,5	28,7	20,2	15	9,7
Požun	27,3	33,4	19,4	12,2	7,6
Košice	29,7	35,1	18,6	10,8	5,7
Temišvar	26,1	32,9	19,3	13,7	7,9
Cluj	28	35,2	18,4	11,8	6,5
Kecskemet	36,4	27,1	16,6	11,9	7,9
Komarom	27	38,1	16,5	11,4	6,8
Selmeczbanya	33,9	25,1	18,6	13,7	8,7
Maros Vasarhely	29,8	36	17,3	10,6	6,3
Baja	30,6	25,7	18,1	14,6	10,9
Subotica	35,3	27,1	17,1	12,4	8,1
Sombor	30,5	27,5	18,6	13,7	9,8
Novi Sad	30,9	29,8	18,2	13,9	7,2
Szeged	32,5	30,3	17,5	12,2	7,4

Grad	Stanovništvo prema dobi (1910)				
	0 - 15	16 - 30	31 - 45	46 - 60	više od 60
Hodmezo Vasarhely	31,3	25	18,6	15	10,1
Szatmar Nemeti	32	32,6	16,9	11,9	6,6
Debreczen	32,1	30,6	18,4	12,6	6,3
Oradea	28,2	34,2	18,7	12,4	6,4
Arad	28,6	31,8	19,1	12,9	7,6
Vršac	29,8	26,6	19,3	14,3	10,1
Pančevo	29,4	28,1	18,3	14,6	9,6
Zagreb	24,7	35,2	21,1	12,5	6,5
Osijek	24,9	34,8	18,7	13,3	8,1
Rijeka	28,9	31,8	21,4	11,8	6

Izvor: USM, NS, 61

Uslijed podataka koje smo iznijeli u prethodnim tablicama, ne iznenađuju podaci o dobnoj strukturi stanovništva na pokrajinskoj razini u tablici 15a. Šest pokrajina koje smo svrstali u "austrijske zemlje" (Tirol i Voralberg statistički su vođene kao jedna pokrajina) imale su relativno najstarije stanovništvo te su i zajedno, ali i svaka pojedinačno, niži udio stanovništva od monarhijskog prosjeka imale jedino u stanovništvu do 15 godina starosti. S druge strane, Hrvatska i Slavonija te Dalmacija su po dobnoj strukturi pripadale među najmlađe pokrajine u Monarhiji, s tim da se gubitak stanovništva iseljavanjem najviše primjećivao u ispodprosječnom udjelu stanovništva od 31 do 45 godina i u relativno visokom udjelu stanovništva iznad 60 godina starosti (ta dva slučaja posebice su vidljiva u slučaju Dalmacije).

Useljavanje, a ne iseljavanje, uz već analizirane niže stope rodности i prirodnog prirasta utjecali su na dobnu strukturu stanovništva istraživanih gradova. Pokrajinska središta u "austrijskim zemljama" zajedno s Bečom pokazivali su najniži udio stanovništva do 15 godina, a uz najviši udio stanovništva od 16 do 30 godina, u prosjeku je drugi najviši udio imala skupina od 31 do 45 godina. Također, ti gradovi imali su i iznadprosječne udjele u dvije najstarije dobne kategorije.

U ostalim pokrajinskim središtima u cislajtanskom dijelu Carstva jednako tako su najbrojniju skupinu činili stanovnici od 16 do 30 godina starosti, koja je u pravilu svojim udjelima nadmašivala udjele te dobne kategorije u gradovima "austrijskih zemalja" (s izuzetkom Trsta), ali zato su ti gradovi u odnosu na "austrijske" (ovaj put s izuzetkom Praga) imali i više udjele najmlađe dobne kategorije te uglavnom niže udjele svih dobnih kategorija iznad 30. godine. Takva distribucija dobnih kategorija stanovništva ukazuje i na ritmove urbanizacije u pojedinim dijelovima Carstva.

Podaci o dobnim kategorijama indikativni su i za ugarske municipalne gradove u kojima je, uzetima zajedno, stanovništvo u dobi od 16 do 30 godina 1910. činilo tek neznatnu većinu u odnosu na ono do 15 godina starosti. Ipak, pogledamo li u

prvom redu Budimpeštu, a zatim i gradove koji su se razvijali u regionalna gospodarska i društvena središta, vidjet ćemo da je njihova dobna struktura već više nalikovala cislajtanskom obrascu. Ponovno su u Ugarskoj dobnu strukturu u kojoj su prevladavale najmlađe dobne kategorije iskazivali municipalni gradovi u istočnim područjima zemlje oslonjeni još uvijek većim dijelom na poljoprivredu. Oni su nerijetko ujedno imali i iznadprosječan udio stanovnika u najstarijoj dobnoj kategoriji, ali i ispodprosječne udjele stanovništva u kategorijama između 31 i 59 godina starosti, što, osim na nepovoljna prirodna kretanja stanovništva u godinama rođenja tih kategorija stanovništva, ukazuje i na nepovoljnija migracijska kretanja.

Zagreb je, nakon Budimpešte, a neznatno ispred Osijeka, imao najniži udio najmlađe dobne kategorije do 15 godina u čitavoj Ugarskoj. Prema tom udjelu on je sličio posve cislajtanskim, pa i "austrijskim" gradovima. Cislajtanijskim gradovima (ali ipak s nešto jačim odmakom prema "austrijskim") gradovima sličio je, zajedno s Budimpeštom, i prema visokom udjelu stanovništva između 16 i 30 godina te relativno visokim udjelom stanovništva između 31 i 45 godina starosti, iznadprosječnim za prosjek ugarskih municipalnih gradova. U dvije najstarije dobne kategorije Zagreb je bilježio niže udjele nego je to bio slučaj s Hrvatskom i Slavonijom, ali i s promatranim ugarskim gradovima i većinom cislajtanijskih pokrajinskih središta. Zagreb je tako slično Budimpešti, iako naravno govorimo o potpuno drugačijim razmjerima u apsolutnim brojevima, i dobnom strukturom posredovao sliku populacijski brzo razvijajućeg grada krajem 19. i početkom 20. stoljeća, s iznimno visokim udjelom useljenika.

Zaključna razmatranja

Na prethodnim stranicama nastojali smo preko analize osnovnih demografskih komponenti (prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva) raspraviti ključne aspekte populacijskog razvitka Zagreba u drugoj polovici 19. st. u komparativnoj perspektivi. U tu svrhu uveli smo usporedbu podataka o osnovnim populacijskim kretanjima na nekoliko razina – monarhijskoj, pokrajinskoj i gradskoj. Takav opširan pristup implicirao je s obzirom na dostupnost i stupanj razrađenosti analiziranih statističkih izvora nekoliko metodoloških problema koje smo pokušali razjasniti i prevladati, a i sam po sebi sadrži određene vrline, ali i mane. Tako na ograničenom prostoru nije bilo moguće, pri ovako širokoj komparaciji, podrobnije zadrijeti u specifične probleme određenih fenomena prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva, a niti u obzir uzeti ostale statističke komponente socioekonomskog karaktera koje neodvojivo i interaktivno djeluju s prirodnim i mehaničkim kretanjem u ukupnom populacijskom razvoju.

S druge strane, ovako širokim obuhvatom osnovnih populacijskih kretanja na razini pokrajina i gradova smatramo da se uspješno ilustrira pozicija Kraljevine Hrvatske i Slavonije i posebice njezina glavnoga grada Zagreba u odnosu na državnu cjelinu te upućuje na mogućnosti detaljnijih analiza pojedinih aspekata iznesene problematike i

upotrebe užih komparacija. Sama analiza pokazala je da je Zagreb pripadao najbrže rastućim gradovima Monarhije u drugoj polovici 19. st., dijeleći to obilježje s velikim monarhijskim gradovima (Beč, Budimpešta, Prag), izrastajućim regionalnim središtima i nekoliko gradova sa specifičnom gospodarskom (luke, pojedina industrijska grana) ili vojnom funkcijom. Naravno, ta spoznaja prvenstveno vrijedi u terminima relativnog porasta stanovništva gradova.

U apsolutnim terminima gradovi Austro–Ugarske slijedili su zakon tzv. proporcionalnog efekta, koji implicira da gradovi privlače stanovništvo u proporciji prema svojoj veličini.³⁵ Tako su najveći gradovi doista i imali najveći porast stanovništva u apsolutnim brojevima. U našem članku, razmatrajući primarno populacijski razvitak Zagreba u komparativnoj perspektivi, mi smo dali naglasak na relativne brojeve, želeći upravo istaknuti nagli populacijski razvoj Zagreba u razdoblju kojega smo istraživali i pozicionirati ga u kontekst razvoja urbanog stanovništva Monarhije općenito, pokrajine kojoj je središte bio konkretno i nacionalnog prostora kojega je središte želio biti imaginarno. Zagreb je tako pripadao kategoriji izrastajućih regionalnih središta, a lako je uočiti da se izvanredan porast njegovog stanovništva, kojim se Zagreb od malog grada unutar Habsburškog carstva pretvorio u srednje veliki austrougarski grad, poklopio s gotovo polustoljetnim razdobljem u kojemu je figurirao kao središte samoupravne Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Međutim, ograničenost te samouprave, periferni ekonomski položaj i – u modernizacijskim terminima – zaostala socijalna struktura Hrvatske i Slavonije uvjetovali su asimetričan razvoj urbanih središta u samoj Kraljevini, koji se ogledao u disproporcionalnom razvoju Zagreba u odnosu na ostale gradove. Iako to nije bio neuobičajen slučaj u Monarhiji, a niti u čitavoj Europi, pokrajinska centralnost Zagreba se ipak prvenstveno izvodila iz njegove uloge upravnog, političkog i kulturnog središta, dok gospodarski razvoj niti njega, a pogotovo ostalih gradova u Hrvatskoj i Slavoniji nije bio dovoljan da se apsorbira pojačani odljev agrarnog stanovništva.

Pogledamo li iz današnje perspektive urbane lokacije u drugoj polovici 19. stoljeća i na području Dalmacije i Istre, tada primjećujemo još slabije razvijenu urbanu strukturu, ali i još ograničeniju moć Zagreba kao pretendirajućeg nacionalnog središta. Naravno, iznesene teze treba podrobnije verificirati detaljnijim istraživanjima koja ovdje nismo bili u mogućnosti provesti. Prirodni prirast stanovništva Zagreba prolazio je u posljednja tri međupopisna desetljeća u Austro–Ugarskoj demografsku tranziciju u kojoj je u konačnoj bilanci prosječna stopa mortaliteta nešto brže opadala od prosječne stope nataliteta, a obje stope bile su (pogotovo uzmemo li kod stope mortaliteta u obzir samo "domaće" stanovništvo) znatno niže od njihovih prosjeka za Hrvatsku i Slavoniju. Iako je pokrajina prolazila isti proces kao i Zagreb, ona ga je prolazila bilježeci još uvijek više stope, svrstavajući se u pokrajine s najvišim stopama nataliteta i mortaliteta u Monarhiji. S druge strane, Zagreb je pokazivao stope nataliteta i mortaliteta koje su tijekom vremena (koliko je to moguće procijeniti s obzirom na istaknute metodološke

35 Paul M. Hohenberg, Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe 1000–1914*. (Cambridge, Massachusetts; London, 1996), 230.

probleme, posebice kod računanja stopa mortaliteta za područje gradova) tendirale biti bliže prosjeku karakterističnom za regionalna i pokrajinska urbana središta. To smo pokušali pokazati i preko podataka o stopama fertiliteta.

Također, u suprotnosti s podacima za pokrajinu kojoj je bio na čelu, Zagreb je, unatoč stalnom prirodnom prirastu, najveći dio novih stanovnika pribavljao useljavanjem, pri čemu je, poglavito u ugarskom dijelu Carstva figurirao kao jedan od najuseljeničijih gradova. Ipak, tek u posljednjoj dekadi promatranog razdoblja stanovništvo koje je useljavalo u Zagreb iz područja Hrvatske i Slavonije bitno je nadmašilo stanovništvo koje je useljavalo, a bilo je porijeklom izvan granica Hrvatske i Slavonije, što ponovno ukazuje na nedovoljnu apsorpcijsku moć Zagreba za domaće deagrarizirano stanovništvo. Još manju privlačnu snagu pokazivao je Zagreb kao pretendirajuće nacionalno središte za iseljavano stanovništvo Dalmacije i Istre iz kojih će tek idućih desetljeća u promijenjenim državnim, ali i općim ekonomskim i društvenim okolnostima, veći broj stanovnika stizati u Zagreb i dalje ubrzano povećavajući broj njegovih stanovnika i doista ga konstituirajući u nacionalno središte.

Prilozi

Prilog 1. Broj stanovnika pokrajina Austro-Ugarske Monarhije

Pokrajina	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.
Donja Austrija	1 990 708	2 330 621	2 661 799	3 100 493	3 531 814
Gornja Austrija	736 557	759 620	785 831	810 246	853 006
Salzburg	153 159	163 570	173 510	192 763	214 737
Štajerska	1 137 990	1 213 597	1 282 708	1 356 494	1 444 157
Koruška	337 694	348 730	361 008	367 324	396 200
Kranjska	466 334	481 243	498 958	508 150	525 995
Gorica, Istra, Gradiška	600 525	647 934	695 384	756 546	893 797
Tirol, Voralberg	885 789	912 549	928 769	981 949	1 092 021
Češka	5 140 544	5 560 819	5 843 094	6 318 697	6 769 548
Moravska	2 017 274	2 153 407	2 276 870	2 437 706	2 622 271
Šleska	513 352	565 475	605 649	680 422	756 949
Galicija	5 444 689	5 958 907	6 607 816	7 315 939	8 025 675
Bukovina	513 404	571 671	646 591	730 195	800 098
Dalmacija	456 961	476 101	527 426	593 784	645 666
Ugarska	13 561 245	13 812 330	15 231 527	16 838 255	18 264 533
Hrvatska i Slavonija	979 722	1 201 817	2 201 927	2 416 304	2 621 954

Izvor: Bevölkerung und Viehstand...1869; ÖS 1/1;32/1;63/1;ÖS, NF 1/1; Schluss - Ergebnisse...1869 - 1870; Ergebnisse der in den Ländern der Ungarischen...1880.; USM, NF I.; USM, NS 27; USM, NS 61.

Prilog 2. Broj stanovnika odabranih gradova Austro-Ugarske Monarhije

Grad	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.
Beč ³⁶	632 494	726 105	1 364 548	1 728 876	2 031 498
Budimpešta	254 474	370 762	505 763	732 322	880 371
Prag	157 713	162 323	182 530	201 589	223 741
Trst	123 098	144 844	157 466	178 599	229 510
Lemberg	87 109	109 746	127 943	159 877	206 113
Krakov	49 835	66 095	74 953	91 323	151 886
Graz	81 119	97 791	112 069	138 080	151 781
Brno	73 771	82 660	94 462	109 346	125 737
Szegedin	70 179	74 355	87 410	102 991	118 328
Subotica	56 323	61 691	73 526	82 122	94 610
Debrecen	46 111	52 513	58 952	75 006	92 729
Czernowitz	33 884	45 600	54 171	67 622	87 128
Zagreb	19 857	30 000	40 268	61 002	79 038
Požun	46 540	50 786	56 048	65 867	78 223
Temišvar	32 223	36 658	43 438	53 033	72 555
Linz	30 538	41 687	47 685	58 791	67 817
Kecksemet	41 195	45 747	49 600	57 812	66 834
Oradea	28 698	33 292	40 750	50 177	64 169
Arad	32 725	37 158	43 682	53 260	63 166
Hodmezovasarhely	49 153	50 696	55 626	60 883	62 445
Koloszvar	26 382	31 853	34 858	49 295	60 808
Innsbruck	16 324	20 537	23 320	26 866	53 194
Pecs	23 863	29 672	35 449	43 982	49 822
Rijeka	17 884	21 634	30 337	38 955	49 806
Gyor	20 035	21 957	23 956	28 989	44 300
Košice	21 742	27 966	32 165	40 102	44 211
Ljubljana	22 593	26 284	30 505	36 547	41 727
Szekesfehervar	22 683	26 589	28 942	32 167	36 625
Salzburg	20 336	24 952	27 244	33 067	36 188
Szatmar Nemeti	18 353	20 355	21 218	26 881	34 892
Sopron	21 108	24 300	29 543	33 478	33 932
Sombor	24 309	25 397	26 942	29 609	30 593
Novi Sad	19 119	21 956	25 180	29 296	33 590
Osijek	17 247	20 123	21 484	24 930	31 388
Troppau	16 608	20 562	22 867	26 748	30 762
Klagenfurt	15 285	18 747	19 756	24 284	28 911
Vršac	21 095	22 810	22 121	25 199	27 370
Maros Vasarhely	12 678	13 843	15 264	19 522	25 517

36 Kao što smo već istaknuli, od najvećih gradova jedino se Beč redovito širio obuhvaćajući svoja predgrada, pa je stoga broj stanovnika Budimpešte, a pogotovo Praga statistički podcijenjen.

Grad	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.
Komarom	12 256	15 721	16 433	19 969	22 337
Baja	18 110	19 587	19 873	20 361	21 032
Pancsova	13 408	17 771	18 289	19 044	20 808
Selmaczbanya	14 029	15 265	15 280	16 375	15 185

Izvor: Izvor: Bevölkerung und Viehstand...1869; ÖS 1/1;32/1;63/1;ÖS, NF 1/1; Schluss - Ergebnisse...1869 - 1870; Ergebnisse der in den Ländern der Ungarischen...1880.; USM, NF I.; USM, NS 27; USM, NS 61.

SUMMARY

Zagreb Grows. A Comparative Analysis of Population Growth in the City of Zagreb During the Second Half of the 19th Century

The article explores the phenomenon of population growth in the city of Zagreb during the second half of the 19th century, in the period between 1867 and 1910. Authors have tried to explore Zagreb's population growth in this period in comparative fashion, i.e. by comparing it with the population growth of other selected cities and towns in the Habsburg Monarchy. The historiographic method used to achieve this was an analysis of various published and archival official statistical sources. Regarding this variety of sources with different criteria and classification schemas produced in statistic materials in the Monarchy's various territorial areas, authors first tried to solve methodological problems concerning comparative approach in researching of urban population growth and to explain the method they used to select cities and analyze statistical data. After doing that, the authors analyzed and compared the key elements of population development – the rate of natural increase by measures of population's natality and mortality as well as migratory movements – at provincial level and the level of selected cities and towns, specifically considering population changes of Zagreb. The analysis has shown that Zagreb was, in relative terms, one of the fastest growing cities in the whole Monarchy. It belonged to the category of emerging provincial centers, undergoing the second phase of the demographic transition, i.e. the faster declining of mortality than natality, and that process was more powerful in Zagreb when compared to the province of Croatia and Slavonia, of which Zagreb was the capital. Likewise, in similarity with other urban centers but in difference to the province of Croatia and Slavonia, Zagreb acquired most of its population growth through the immigration process and not through natural increase of population. In general, the analysis has shown that rapid growth of Zagreb's population was in congruence with its role acquired after 1867, that of the capital city of autonomous province of Croatia and Slavonia within the Kingdom of Hungary. Provincial urban centrality of Zagreb was primarily derived from its role as an administrative, political and cultural center of the autonomous province. The discrepancy between development of Zagreb and other towns in the province as well as the discrepancy between development of the key population elements in Zagreb and the province of Croatia and Slavonia in general, shown in this article, point to economic problems and discontinuities faced by the province and its capital in the second half of the 19th century.

Keywords: Austria-Hungary, migrations, population increase, the rate of natural growth, Zagreb